

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет

Кафедра історії та культури української мови

**«ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ»**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка 601 групи
спеціальності 014.01 Середня освіта,
ОПП Українська мова та література
Леськова Яна Сергіївна

Науковий керівник: канд. філол. наук,
доц. Бичкова Т. С.

Рецензент _____

До захисту допущено
на засіданні кафедри протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедри _____ проф. Колесник Н. С.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. МОВНА СИТУАЦІЯ ТА ШКІЛЬНА ОСВІТА В ГАЛИЧИНІ У II	
ПОЛ. XIX СТ.	8
1.1. Суспільно-історичні умови в Галичині II пол. XIX ст.	8
1.2. Українська мова в Галичині у II пол. XIX ст.	10
1.3. Розвиток шкільництва у регіоні	13
1.4. Мовне питання в шкільній освіті Галичини	19
РОЗДІЛ II. «ГРАМАТИКА РУСКОГО ЯЗЫКА» М. ОСАДЦИ	26
2.1. Михайло Осадця: життя та науково-педагогічний доробок	26
2.2. Особливості змістового наповнення підручника М.Осадци	27
Розділ III. «ГРАМАТИКА ЯЗЫКА РУСКОГО ДЛЯ УЖИТКУ ВЪ ШКОЛАХЪ	
ЛЮДОВЫХЪ ВЪ ГАЛИЧИНЪ» О. ПАРТИЦЬКОГО	43
3.1. Педагогічна і просвітницька діяльність О.Партицького	43
3.2. Особливості «Грамматика языка русского...» з погляду методики	
викладання української мови	45
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	62

ВСТУП

У другій половині XIX століття в Галичині відбулися суттєві зміни в системі шкільної освіти, а особливу увагу приділяли питанням навчання української мови. Цей період в історії освіти краю був обумовлений впливом політичних, соціокультурних та мовних чинників. Одним з ключових складників системи освіти є навчальні посібники, а саме підручники, які регулюють процес навчання та визначають мовний контекст шкільної освіти.

Аналіз граматик української мови у системі шкільної освіти Галичини другої половини XIX століття є важливим кроком у розумінні процесу формування освітньої системи та мовного середовища в цьому регіоні.

Актуальність теми. У сучасному світі осмислення мовознавчої спадщини минулого, питання мовного виховання та використання мови, зокрема української, у системі освіти залишаються актуальними і надзвичайно важливими для сучасних освітян, мовознавців, а також для всіх, хто цікавиться мовною історією України. Дослідження історії мовної освіти надає можливість порівняти зміни у підходах до вивчення мови та їхній вплив на сучасну систему освіти.

Галичина XIX століття була місцем складного політичного і соціокультурного перетворення, і дослідження граматик цього періоду дозволяє розкрити взаємозв'язок між освітою, мовною політикою та владою. Розуміння того, як створювалися та використовувалися навчальні матеріали у минулому, може внести вагому інформацію в розвиток сучасних методик навчання української мови.

З-поміж учених, які присвятили свої праці історії становлення і розвитку української літературної мови в Галичині у XIX ст. загалом та галицьким граматикам зокрема, варто відзначити Н. Бабич, М. Барчука, Г. Бідер, І. Білодіда, М. Возняка, В. Грещука, М. Лесюка, Г. Мацюк, М. Мозера, В. Німчука, В. Статєєву та ін.

Метою роботи є аналіз граматичних праць з української мови II пол. XIX ст., у контексті тогочасної шкільної освіти, з'ясування їх структурних особливостей та способів подання ілюстративного матеріалу.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) окреслити суспільно-історичні умови в Галичині у XIX ст.;
- 2) проаналізувати стан шкільної освіти зазначеного періоду та мовну ситуацію в ній;
- 3) з'ясувати внесок М. Осадци та О. Партицького в утвердження української літературної мови у шкільній освіті Галичини;
- 4) проаналізувати граматики М. Осадци та О. Партицького в контексті викладання української мови як навчальної дисципліни.

Об'єктом дослідження є граматичні праці з української мови, що використовувалися у шкільній освіті Галичини у II пол. XIX ст.

Предметом дослідження є структура, зміст та особливості подання ілюстративного матеріалу в граматах Галичини II пол. XIX ст.

Матеріалом для дослідження стали «Грамматика руского языка М. Осадци» (1862 р.) та «Грамматика языка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ» О. Партицького (1873 р.).

Методи дослідження. Специфіка об'єкта дослідження й поставлені завдання зумовили використання таких методів:

1. Зіставний метод застосовували під час аналізу обох граматик, що використовувалися в школах Галичини упродовж визначеного періоду. Цей метод сприяв виявленню змін у структурі підручникових матеріалів та підходах до викладання української мови.
2. Методи спостереження й систематизації допомогли класифікувати лінгвістичний матеріал, зафіксований у досліджуваних граматичних працях.
3. Описовий та порівняльно-історичний методи сприяли розкриттю динаміки розвитку підходів до тлумачення в граматах різних мовних явищ.

4. Метод функціонального аналізу: для аналізу фіксації навчальної інформації у граматиках.

Практичне значення роботи. Отримані результати можуть бути використані на уроках української мови у закладах загальної середньої освіти під час вивчення різних розділів мовознавства, а також у системі гурткової роботи та на факультативах з української мови. Матеріали нашого дослідження прислужаться у системі вищої освіти, зокрема під час читання курсів з історії української літературної мови, сучасної української літературної мови, української мови за професійним спрямуванням.

Структура та обсяг роботи: дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок.

РОЗДІЛ І

МОВНА СИТУАЦІЯ ТА ШКІЛЬНА ОСВІТА В ГАЛИЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

1.1. Суспільно-історичні умови в Галичині II пол. ХІХ ст.

Суспільно-історичні умови є невід'ємним складником розвитку будь-якої регіональної спільноти, які визначають її траєкторію та перспективи. У Галичині у II половині ХІХ століття ці умови набували особливої ваги, впливаючи на соціально-економічні, політичні та культурні аспекти життя регіону.

Друга половина ХІХ століття в Галичині була періодом національно-культурного відродження та зростання національної свідомості. В умовах підпорядкованості Австро-Угорської імперії галицькі українці здійснювали зусилля щодо збереження та розвитку своєї мови, культури та історії. Виникнення освітніх і культурних товариств, друк періодичних видань, заснування українських шкіл та гімназій – усе це допомагало зміцнювати національну ідентичність та відновлювати зв'язок з власною культурною спадщиною.

Суспільні події в Галичині упродовж другої половини ХІХ століття відображають складну динаміку політичних, економічних та культурних зрушень в регіоні, які відбувалися в контексті Австро-Угорської імперії та загальноєвропейських тенденцій. Цей період був визначальним для процесів національно-культурного відродження, формування громадсько-політичних організацій, а також підсилення взаємодії між різними національними спільнотами [4, с. 57].

Однією з ключових подій цього періоду була емансипація селянства та скасування кріпацтва. Реформи, які розпочалися в 1848 році, визначили зміни у власності та земельних відносинах, вплинувши на структуру господарства та забезпечили більше можливостей для селян. Однак ці зрушення також

супроводжувалися економічними труднощами та соціальною напругою, зокрема через нестабільні ціни на землю та робочу силу.

У політичній сфері регіон став місцем конфлікту між різними етнічними та національними групами, зокрема між українцями, польською та єврейською спільнотами. Після включення Галичини до Австрійської імперії польська еліта намагалася зберегти свої позиції та культурний вплив. Українці ж прагнули до більшого представництва у політичних та адміністративних органах. Реформи Австро-Угорської імперії, спрямовані на громадянське самоврядування, надали українцям можливість брати участь у громадсько-політичній діяльності.

Суспільні ідеї розвивалися через заснування громадських організацій та періодичні видання: «Просвіта», «Педагогічне товариство» та інші українські інституції виступали за збереження та розвиток української мови, культури та освіти. Ці структури сприяли зростанню української ідентичності та підтримували зв'язок з іншими українськими регіонами [27, с. 149].

За цей період також відбулися значні демографічні зміни. Масові еміграційні хвилі, спонукані економічною нестабільністю та шукачами кращого життя, спричинили великий відтік населення. Водночас, еміграція також стала важливим чинником для поширення культурного та ідейного впливу галицького українства за межі регіону [4, с. 60].

Однією з ключових характеристик II пол. XIX століття була активізація національно-культурного руху. Українці Галичини ставили перед собою завдання зберегти та розвивати свою національну ідентичність. Однак разом з цим виникли проблеми, пов'язані з розподілом земель та соціальною напругою. Усі ці аспекти динамічного розвитку робили другу половину XIX століття важливим етапом у історії Галичини. Зростання національної свідомості, політичні зміни, економічний розвиток та культурне відродження спільно впливали на формування образу регіону як важливого гравця на історичній арені [4, с. 62].

Галичина стала частиною Австро-Угорської імперії, що вплинуло на адміністративні та соціальні процеси в регіоні. Єдність та різноманітність

культур у Галичині також були вразливим аспектом другої половини XIX століття. Різні національності та етнічні групи співіснували, іноді конфліктували, але також взаємодіяли та взаємовпливали одна на одну. Ця мозаїка культур та традицій сприяла створенню барвистого соціокультурного оточення, яке допомагало підтримувати різноманітність і різнобічність регіону.

Отже, друга половина XIX століття у Галичині була часом інтенсивної творчості, культурного розцвіту та гострої політичної боротьби. Регіон активно відгукувався на зміни в Європі та у світі, а також формував свою унікальну історію. У другій половині XIX століття Галичина відіграла важливу роль в історичних процесах того часу, формуючи себе як важливий центр культурних, політичних та соціальних подій.

Економічний розвиток, освітній підйом та зміцнення національних традицій відіграли суттєву роль у формуванні суспільства та ідентичності Галичини. Розвиток промисловості, освіти та культурних інституцій зміцнювали позиції регіону та сприяли його інтеграції в європейський контекст [4, с. 64]. Разом з тим, відкритість до взаємодії між різними культурами та національностями також позначила цей період як час творчої спільності та обміну ідеями.

Варто відзначити, що суспільно-історичні події другої половини XIX століття в Галичині сприяли формуванню різноманітної, багатогранної та барвистої історії регіону. За допомогою політичних трансформацій, культурного піднесення та зусиль для забезпечення національного вираження, Галичина зберегла свою ідентичність та спадщину, що стала основою для подальшого розвитку регіону у XX столітті [4, с. 63].

1.2. Українська мова в Галичині у II пол. XIX ст.

Мовна ситуація завжди відігравала значущу роль у культурному, соціальному та політичному житті будь-якого регіону. У XIX столітті Галичина, як ключовий регіон зі змішаною етнічною композицією, зазнала інтенсивних змін у мовному вимірі. У цьому контексті аналіз мовної ситуації у

Галичині II половини XIX століття є важливим завданням для розуміння динаміки мовних змін, взаємовпливу різних мовних спільнот та їхнього впливу на формування культурної ідентичності регіону. У II половині XIX століття мовна ситуація у Галичині була визначена факторами, які спричинили складні зміни в мовних відносинах та вплинули на формування мовної ідентичності регіону [24].

У цей час у Галичині відбувалися активні спроби поширення української мови та культури. Після приєднання до Австрійської імперії у 1772 році українська мова стала менш вживаною, через політику активної «німецької» адміністрації. Однак від середини XIX століття, зокрема під впливом революційних подій 1848–1849 років, зросла активність національної та культурної діяльності.

Однак у той же час Галичина була також сценою змагань між різними мовними групами. Населення регіону складалося з українців, поляків, євреїв, румунів тощо. Така етнічна різноманітність спричиняла існування різних мовних спільнот, що зазнавали впливу політичних та соціальних змін. Поляки, наприклад, здебільшого використовували польську мову та пропагували свою культуру, особливо в урядових та освітніх установах [24].

У XIX столітті в Галичині спостерігалися яскраві вияви багатомовності та культурної різноманітності, що віддзеркалювали складну історичну ситуацію регіону. Важливим аспектом мовної динаміки було існування різних соціокультурних спільнот з власними мовами, традиціями та цінностями. Українська мова поступово відновлювала своє місце у суспільстві. Розвиток галицького містечкового життя сприяв активізації українських культурних ініціатив. Відкриття українських гімназій та інших освітніх закладів створювало передумови для відновлення та поширення української мови в освітній та науковій сферах.

Складний характер мовної ситуації також зумовлював соціальні та економічні перетворення. Залучення працівників з інших частин імперії для будівництва залізниць та індустріальних підприємств призвело до

міжкультурної взаємодії та сумісного використання мов у робочому оточенні. [27, с.36].

Перебіг подій, зокрема заснування громадських організацій, соціальні реформи та політичні зміни, сприяли виникненню національно-політичних об'єднань та зближенню різних шарів галицького суспільства навколо національних ідей.

На тлі цих процесів українська мова знову набула статусу «офіційної мови» в освітньому середовищі, в наукових та літературних колах. Політичні зміни, реформи в освіті, революційні події та активна культурна діяльність змінили підходи до мовного питання та визначили роль української мови у формуванні національної та культурної ідентичності [10, с. 187].

Розвиток освіти та відкриття нових українських навчальних закладів, зокрема університети, сприяли підвищенню ролі української мови в наукових та академічних колах. Літературні, музичні та художні об'єднання допомагали популяризації української культури та мови.

Отже, друга половина XIX століття в Галичині була періодом активного піднесення української мови та культури в контексті соціокультурних, політичних та економічних трансформацій. Розширення освіти та активізація національно-культурних рухів вплинули на роль та статус української мови в галицькому суспільстві [10, с. 40].

Розвиток освіти, реформи, соціальні трансформації та національно-культурний рух визначили місце та роль різних мов у суспільстві. У цей період, починаючи з указу 1876 року, який забороняв українські друковані видання в Російській імперії, значна частина літературно-видавничої активності, а також відповідальність за розвиток української літератури, культури і літературної мови перейшла до Галичини.

У редакційній статті «Указ проти руського языка» газета «Правда» висловила думку: «Настала година для галицьких русинів виконати завдання для всього руського народу. Україна надала нам зразки національного розвитку, виставила непохитні фундаменти нашої національної словесності, зберегла

наше слово від знищення. Тепер Галичина повинна нести далі велике і святе завдання національного відродження. Ми сподіваємось, що Галичина виконає свою місію» [10, с. 42].

Своє завдання Галичина виконала з великою відповідальністю. Це підтверджується свідченнями людей, які були об'єктивні та віддалені від позитивних вражень від галицького діалекту. Цей період став важливим кроком у розвитку української мови та літератури, забезпечивши їм простір для виживання та росту. Галичина взяла на себе цю відповідальність, відігравши важливу роль у підтримці та розвитку українського культурного спадку.

Можна зробити висновок, що мовна ситуація в Галичині в II пол. XIX століття була складною і динамічною. Вона відображала вплив різних суспільних та політичних чинників на розвиток української мови та культури в регіоні. Дане дослідження демонструє важливість мови як ключового елемента національної самосвідомості та ідентичності, а також відзначає роль Галичини як осередку збереження та розвитку української мови та культури під час важких історичних випробувань [27, с. 192].

1.3. Розвиток шкільництва у регіоні.

У XIX столітті, в епоху історичних, соціальних і культурних трансформацій, шкільна освіта в Галичині набувала нових відтінків та особливостей, які обумовлювали її розвиток і внесок у формування суспільства. Цей період відзначився активним зусиллями з боку громадських діячів та освітян в покращенні якості навчання та методів викладання. Школи ставали не лише навчальними закладами, а й майданчиками для поширення української мови, літератури та історії [4, с. 62].

Школи в Галичині відображали міжнаціональний та міжкультурний характер регіону, де співіснували різні етнічні групи та релігійні спільноти. Тому освіта відігравала роль спільного майданчика для зближення і розуміння між різними соціальними та етнічними групами.

Одним із важливих аспектів була роль мови в шкільному навчанні. Після анексії до Австрійської імперії виникала потреба в створенні власних навчальних програм та методик, спрямованих на підвищення рівня грамотності та освіченості населення. З одного боку, це сприяло збереженню і розвитку української мови та культури, а з іншого, – обумовлювало необхідність пристосування до міжнаціонального оточення та спілкування мовами інших національностей [50, с. 45].

На початку XIX століття в Галичині, яка входила до складу Австрійської імперії, шкільна освіта була в основному релігійною та патріархальною. Освіта здебільшого надавалася церковними установами та монастирями, де навчання обмежувалося основами читання, письма та релігійних засад. Проте з часом почали з'являтися перші спроби розвитку світської освіти, зокрема в містах, де виникли приватні школи з невеликою кількістю предметів.

З посиленням громадянської свідомості та потреби в кваліфікованих спеціалістах почали з'являтися нові освітні ініціативи. У Галичині були започатковані перші гімназії, де навчання було орієнтоване на гуманітарні науки, класику та суспільні дисципліни. Важливу роль в цьому процесі відігравали громадські діячі, які підтримували створення нових освітніх закладів. Наслідком цих змін було підвищення рівня освіченості серед населення Галичини. Більше людей мало доступ до освіти, що сприяло розвитку культурного та інтелектуального потенціалу регіону. З'явилися перші випускники, які мали можливість продовжити навчання у вищих освітніх закладах та зробити свій внесок у різноманітні сфери суспільного життя [50, с. 95].

У 1869 році в Австро-Угорській імперії був прийнятий державний закон, який мав велике значення для системи освіти. Цей закон не лише відокремив школу від церкви, але й передав управління нею крайовим, повітовим і місцевим шкільним радам. У Галичині, яка була частиною цієї імперії, Крайова шкільна рада прийняла закон щодо мови навчання в школах. Згідно з цим

законом питання про мову викладання вирішувалося місцевою громадською радою [37, с. 13].

Це рішення створило інтенсивну дискусію в суспільстві щодо мови, якою слід навчати дітей в школах – польською чи українською. Незважаючи на те, що в Галичині вже у квітні 1861 року Галицький сейм прийняв рішення про введення української та польської мови у системі освіти.

Дискусія про мову в освіті завершилася не вигідно для українців, оскільки майже всюди в шкільній системі стала домінувати польська мова викладання, і це було закріплено у законодавстві. Наприклад, згідно з законом 1867 року, для відкриття української гімназії потрібно було домогтися рішення від Крайового сейму, тоді як для відкриття польських гімназій достатньо було розпорядження шкільних органів.

Згідно з розпорядженням від 13 січня 1893 року, в Галичині було проведено розділення початкових шкіл на дві категорії: сільські і міські. Міські школи мали чотири, п'ять, шість або сім класів. Сільські школи були однокласними, двокласними або трикласними і працювали за спеціальною скороченою програмою, яка включала навчання письму, читанню, основам арифметики, але не надавала права вступу до середніх освітніх закладів.

Після закінчення 4-го класу початкових шкіл міського типу учні могли продовжувати навчання у середній школі. У старших класах шкіл значна увага приділялась підготовці учнів до практичної роботи у сфері торгівлі та управлінського апарату. Згідно зі шкільними законами початкова освіта для дітей віком від шести до дванадцяти років повинна була бути обов'язковою [51, с. 94].

Щодо сільських місцевостей Галичини, то тут так і не були виконані вимоги обов'язкової початкової освіти. Більшість дітей шкільного віку не відвідувала школу в багатьох повітах [51, с. 98].

Важливо відзначити, що поступово зростала роль громадськості у створенні та підтримці освітніх ініціатив. Запровадження гімназій та шкіл сприяло розкриттю потенціалу молодого покоління та підготовці його до більш

широкого спектру професійних можливостей. Гімназії з фокусом на гуманітарні науки забезпечували підготовку майбутніх літераторів, мовознавців та істориків, що збагачувало культурний ландшафт регіону [51, с. 93].

Зрозуміло, що період XIX століття супроводжувався викликами. Наприклад, необхідність забезпечення кваліфікованих учителів, розробка ефективних навчальних матеріалів та забезпечення фінансування шкіл ставили перед суспільством та урядами конкретні завдання. Одним із історичних викликів цього періоду було питання мови в освіті. Залежно від політичних та культурних обставин, викладання могло проводитись або мовою господарів (польською або німецькою), або мовою корінного населення (українською). Це призводило до боротьби за збереження та розвиток власної мовної та культурної спадщини.

Також слід відзначити роль жінок у розвитку освіти. Деякі з них, незважаючи на обмежені можливості у тогочасному суспільстві, активно долучилися до навчального процесу як вчителі та вихователі. Це допомагало забезпечити більший доступ до освіти для дівчат та сприяло розкриттю їх потенціалу [59, с. 114].

Освітні практики і підходи до навчання у цей час відображали соціокультурні та політичні реалії регіону. Ось основні аспекти шкільної освіти Галичини у другій половині XIX століття:

- 1. Мова як ознака ідентичності.** Українська мова стала не лише засобом спілкування, а й символом національної ідентичності. Вчителі та педагоги активно підкреслювали важливість вивчення української мови як ключового елемента національної самосвідомості та культурного розвитку.
- 2. Роль релігії в освіті.** Багато шкільних закладів Галичини були церковними або монастирськими, тому релігійний аспект впливав на методику викладання. Релігійна освіта та відданість катехизису мали значний вплив на навчальний процес.

3. **Розвиток гімназій та реальних шкіл.** Поступово з'являлися гімназії та реальні школи, де навчання було більш розширеним та різнобічним. Ці заклади відзначалися ширшим спектром дисциплін та сучасними методами навчання.
4. **Роль вчителя.** Вчителі мали великий вплив на навчання та виховання учнів. Вони вчили не лише знанням, а й цінностям, етиці та культурним нормам. Освічені вчителі сприяли розкриттю талантів учнів та формуванню критичного мислення.
5. **Педагогічна література та методики.** У цей час розвивалися перші педагогічні методики та з'являлися підручники для вчителів. Освітняни мали можливість ознайомлюватися з новими підходами до навчання, використовувати інноваційні методики та адаптувати їх до потреб своїх учнів.
6. **Мовне різноманіття.** Залежно від політичних та соціокультурних умов, методика викладання мови могла змінюватися. Так, у тих частинах Галичини, які належали до Австро-Угорської імперії, домінували польські та німецькі впливи, що відбивалося на навчанні та методиках викладання.

Релігійний аспект також впливав на методику викладання мови. Багато шкільних закладів були церковними, тому мовні та релігійні знання нерідко поєднувалися. Це відображало важливість духовного та морального виховання разом із розвитком мовної компетенції. Польські та німецькі впливи в імперії створювали виклики для української мови та її вивчення, що робило навчання мови складнішим у деяких регіонах [50, с. 124].

У другій половині XIX століття у Галичині розвивалися різноманітні типи шкільних закладів, що відображали соціокультурний контекст та освітні потреби тогочасного суспільства. Ось деякі з них:

1. **Гімназії.** Гімназії були важливими освітніми закладами, де надавалася середня освіта з акцентом на гуманітарні та наукові дисципліни. Учні

гімназій глибше вивчали мови, літературу, математику та інші предмети, що підготовлювали їх до навчання у вищих закладах.

2. **Реальні школи.** Реальні школи надавали практичну освіту з акцентом на природничі та технічні науки. Учні цих закладів готувалися до роботи в практичних сферах, таких як інженерія, медицина та інші технічні професії.
3. **Міські та сільські школи.** Ці школи були більш загальними і надавали основну освіту. Міські школи могли мати більший спектр предметів, тоді як сільські школи часто фокусувалися на базових знаннях читання, письма та арифметиці.
4. **Приватні школи.** Деякі освічені громадяни створювали приватні школи зі спеціалізованою програмою. Ці школи мали можливість більше адаптувати навчання до потреб учнів та використовувати нові педагогічні методики.
5. **Церковні школи.** Церковні школи мали важливе значення, особливо в сільських громадах. Вони поєднували освіту з релігійним вихованням та вчили учнів читати релігійні тексти.
6. **Міжконфесійні школи.** У деяких випадках у Галичині діяли школи, де вивчалися предмети як релігійного, так і світського характеру. Це дозволяло об'єднувати навчання з різних сфер життя.
7. **Народні школи.** Народні школи часто засновувалися громадами або благодійниками для забезпечення базової освіти населення. Вони були важливим інструментом для підвищення грамотності та освіченості серед населення.

Ці різноманітні типи шкільних закладів створювали багатогранну систему освіти, яка відповідала потребам суспільства та сприяла розвитку освіченості, культурного багатства та національної свідомості Галичини [50, с. 119].

Релігійні школи, гімназії, реальні школи та інші заклади надавали можливості окремим верствам суспільства здобувати якісну освіту, що відповідала їхнім потребам та планам на майбутнє. Підхід до навчання і

методики викладання відображав різноманітні аспекти суспільства, зокрема релігійні, культурні та політичні чинники.

Розширення спектру шкільних закладів – від гімназій до народних шкіл – створило різноманітну освітню систему, яка задовольняла потреби суспільства [54, с. 113].

Шкільна освіта в Галичині упродовж XIX століття виявилася важливим фактором в розвитку суспільства, культури та національної свідомості. Освітні практики були тісно пов'язані з соціокультурними, релігійними та політичними реаліями регіону. Вивчення мови стало не лише інструментом для ефективного спілкування, але й ключовим компонентом формування національної ідентичності. Різноманітні типи шкільних закладів відображали потреби суспільства в різних аспектах освіти [57, с. 114].

Учителі відігравали роль не лише передавачів знань, але й вихователів, спонукаючи учнів до морального та культурного розвитку. Релігійні чинники та мовне різноманіття також впливали на методики викладання. Церковні та монастирські школи надавали освіту, поєднуючи її з релігійними цінностями.

Розширення шкільних закладів, доступ до педагогічної літератури та інноваційних методик покращили якість освіти та сприяли вдосконаленню викладання української мови та розвитку мовної і культурної ідентичності Галичини [2, с. 55–56].

Отже, шкільна освіта в Галичині XIX століття була складною мозаїкою, де різноманітні методики викладання сприяли розквіту культури, грамотності та національної самосвідомості. Цей період в історії освіти Галичини залишив свій відбиток на розвитку освітніх структур та став основою для подальших змін у цій сфері.

1.3. Мовне питання в шкільній освіті Галичини.

У XIX столітті Галичина переживала період важливих змін у різних сферах свого життя, зокрема й освіти. Однак одним з основних складників цієї епохи було мовне питання, яке відіграло вагомий роль у шкільній освіті та

визначало її характер і напрямок розвитку. Галичина, розташована на кордоні різних культурних і лінгвальних просторів, стикалася з різноманітністю мовних груп та традицій. У цьому контексті мова ставала не лише засобом спілкування, але й символом ідентичності та національної свідомості. З одного боку, польська мова була впливовою та домінуючою на цій території, особливо серед еліти та урядових структур. З іншого боку, українська мова, яка була рідною для значної частини населення, боролася за свої права та визнання [41, с. 115].

У цьому контексті мовне питання у шкільній освіті Галичини отримало особливий акцент. Польська мова була прийнята як офіційна мова адміністративних та освітніх установ, особливо в тих класах, які обслуговували шляхту та багатші верстви населення. Таким чином, мовне питання стало одним з основних складників конфлікту між різними соціокультурними групами [41, с. 119].

Однак мовне питання в шкільній освіті Галичини також ставало причиною конфліктів і суперечок між різними групами населення. Польська шляхта і адміністрація намагалися стримувати вплив української мови та культури, вважаючи їх загрозою для польської ідентичності та державних інтересів.

На початку XIX століття в освітній системі Галичини польська мова мала панівне становище. Це було обумовлено політикою тогочасної влади, яка ставила метою польську культурну інтеграцію регіону. У школах переважала польська мова, особливо в гімназіях та університетах. Збереження польської мови в шкільній освіті було одним з важливих складників формування національної ідентичності польської еліти Галичини.

Друга половина XIX століття в Галичині характеризувалася зростаючим впливом українського національного руху. Українська інтелігенція та активісти доклали значних зусиль для популяризації української мови в шкільній освіті. У 1870-х роках було засновано перші українські гімназії, де викладання велося українською мовою. Ця ініціатива стала важливим кроком у зміцненні української культурної та освітньої ідентичності в Галичині [58, с. 32].

У цей час українські інтелектуали та активісти стали об'єднуватися навколо ідеї відродження української мови в шкільній освіті. Вони виступали за відкриття українських гімназій та шкіл, де викладання проводилося виключно українською мовою. Ці освітні заклади стали осередками української культури та національної свідомості.

Представники національного руху також активно вивчали історію та культуру українського народу. У школах впроваджувалися нові навчальні програми, які враховували національні інтереси. Іншим важливим аспектом було видання підручників, які були написані українською мовою та відповідали вимогам тогочасної освіти. Друга половина XIX століття в Галичині була періодом відродження української мови в шкільній освіті. Національний рух, діяльність видатних особистостей та зусилля громадських організацій сприяли відкриттю українських освітніх закладів та популяризації української мови в навчанні.

Національне відродження Галичини XIX століття було підтримане й іншими видатними науковцями та педагогами. Один із них був Іван Франко. Він був відомим літератором, громадським діячем та педагогом, який виступав за використання української мови в освіті. У багатогранній публіцистичній спадщині І. Франка, зокрема у статтях «Народні школи та їхні потреби», «Середні школи Галичини в рр. 1875–1883», «Конечність реформи навчання української літератури в наших середніх школах», «Поляки і русини» висвітлюється широке коло проблематики народної освіти у Галичині у другій половині XIX ст.

Загалом система освіти у Галичині, згідно з державним законом від 14 травня 1869 р., базувалася на принципах демократії, загальнодоступності усіх етнічних груп, рівноправності у виборі мови [51]. Однак, І. Франко наголошував, що це були формально прописані принципи, оскільки політика австрійського уряду була зорієнтована на денаціоналізацію українського населення. Мова навчання переважно була польською та німецькою. Зростаючи

у таких умовах, молодь не розуміла важливість рідної мови. На противагу цьому у них з'являється до неї відраза.

І. Франко наголошував на гострій необхідності утвердження національної школи, яка стане каталізатором прогресу українського суспільства.

У статті «Поляки та русини» (1897 р.) І. Франко зауважував: «Так основуються в Східній Галичині руські народні школи з польськими народними учителями, що часто зовсім не вміють по-руськи; видають руські учебники, нав'язані польським патріотичним духом; так у руських народних школах кладуть на науку польської мови й історії більшу увагу, ніж на руську; руські народні вчителі переносяться на Західну Галичину, коли показують слід руського патріотизму...» [53, с. 317].

І. Франко критикував застарілу та малоефективну методику викладання. Реалії школи не надавали якісних, змістовних та систематизованих знань. Це перетворювало дітей у «робота», який не прагнув самоосвіти, міг тільки механічно відтворювати інформацію [55]. І. Франко стверджував: «Наше виховання та освіта чи ж не є се млинок, в котрий кладуть здорових дітей, а виймають покалічених» [42, с. 9]. Школи стали заручниками владних структур, які тільки «набивали голову», а не всебічно розвивали ініціативних та творчих особистостей, які б могли будувати громадянське суспільство.

І. Франко висловлював критичні зауваження щодо браку якісних, змістовних підручників для мережі галицьких шкіл. Книжки характеризувалися відсутністю системного викладу, ігноруванням вікових особливостей учнів. У 1892 р. виходить стаття «Наші народні школи і їх потреби», де він підкреслював: «Наші шкільні підручники знов таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто таки далекі від рівня сучасної науки ...» [54, с. 114].

Дуже хвилювала І. Франка незадовільна методика викладання з літератури. У статті «Конечність реформи учення руської літератури по наших

середніх школах» 1884 р. видання автор зазначає, що урок складався, переважно, з читання читанки. Дітей не заохочують надавати власні оцінки прочитаним творам. В підсумку галицька молодь не отримувала базових знань з літератури, що призводило до замилювання своєї рідної мови та надання переваги, свідомо чи несвідомо, польській літературі [54].

Олександр Духнович (1803-1865) - видатний представник культурно-освітнього руху в Західній Україні, письменник, один із перших професійних учених-педагогів, зробив значний внесок у розвиток освіти на Закарпатті. Працюючи після закінчення Ужгородської гімназії та духовної семінарії домашнім учителем, викладачем гімназії, священиком, будив думку про необхідність поширення освіти як основи духовного життя людини, стверджуючи, що дитина стає особистістю, людиною тільки тоді, коли набуває освіти і виховання.

Написав буквар «Книжица читальная для начинающих» (1847), підручник з географії «Краткий землепис для молодых русинів» (1831), «Сокращенную грамматику письменного русского языка» (1853), посібник для вчителів «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (1857).

Виступав за створення нових шкіл, розширення їх мережі, залучення до навчання в них усіх дітей, стояв на позиціях традиційного українського просвітительства, вважаючи, що за рахунок поширення освіти можна значно поліпшити суспільство. Основою педагогіки О. Духновича є ідея народності. Школа має бути доступною усім дітям і слугувати інтересам народу, навчати рідною мовою. Обстоюючи реальні знання, дбав про розвиток пізнавальних можливостей. Дотримувався дидактичних принципів: наочності, доступності та посиленості, активності у навчанні, ґрунтовності й міцності знань тощо.

Суть виховання (духовного, фізичного і трудового) вбачав у реалізації принципу природовідповідності, який розглядав як розвиток позитивних природних задатків з урахуванням вікових особливостей дітей. Джерелами і засобами морального удосконалення дітей вважав вітчизняну історію, народні пісні, звичаї, гідні для наслідування приклади дорослих, доцільно підібрані

заохочення та покарання тощо. Важливу роль у зростанні громадянина надавав народному вчителю - просвітителю народу, який повинен всебічно знати і розвивати особистість учня, формувати патріота свого народу і краю.

Діяльність Духновича сприяла значному поширенню освіти, відродженню національної системи виховання українського народу. Над реалізацією ідеї народності виховання працювали його земляки Іван Ставровський (1822-1878), Олександр Павлович (1819-1900), вважаючи освіту і школу важливим засобом поліпшення життя людини і суспільства. Працюючи сільськими вчителями, вони дбали про виховання дітей в дусі народності, формування в них працьовитості, людяності, національної свідомості. І. Ставровський у праці «Педагогія» (1846) розробив методику розвитку тілесних та духовних сил дитини, підкреслюючи їх органічний зв'язок.

Послідовниками О. Духновича були також Маркіян Шашкевич (1811-1843) - поет-«будитель», член освітньо-видавничого товариства «Руська трійця», борець за відродження української мови; Григорій Врецьона (1839-1901) - педагог та освітній діяч, редактор і видавець «Шкільного Часопису» у Львові, фундатор стипендійного фонду для незаможної української молоді; Юрій Федькович (1834-1888) - організатор системи освіти на Буковині, прихильник нової дидактики та жіночої освіти, автор «Букваря»; Августин Волошин (1874-1946) - громадсько-політичний діяч Закарпаття, директор ужгородської учительської семінарії, редактор і видавець української газети «Наука» [58].

Педагоги XIX століття активно публікували статті, есе та підручники, які відображали важливість розвитку української мови в освіті. Їхні наукові праці сприяли впровадженню української мови в шкільні програми та підвищенню рівня освіти українською мовою. Вони виступали за використання рідної мови в школах та активно популяризували українську культуру серед молодого покоління.

Українські гімназії та школи в Галичині в другій половині XIX століття відігравали ключову роль у відродженні української мови в освіті. У

Перемишлі була заснована Українська реальна гімназія, де також викладання проводилося українською мовою. Вона готувала молодь до вступу до вищих навчальних закладів та акцентувала увагу на національних предметах. Інші міста Галичини також відкривали українські освітні заклади, у яких забезпечувалося навчання українською мовою та надавалася можливість молоді здобувати освіту відповідно до своїх національних інтересів [46, с. 92].

Отже, мовне питання в шкільній освіті у XIX столітті в Галичині виявилось ключовим аспектом відродження української мови та культури. На тлі складного історичного контексту та панівного польського впливу українська мова зазнала пригнічення та переслідувань. Проте завдяки стійкості та працьовитості української інтелігенції, педагогів і громадських діячів вдалося здобути певні перемоги в зміцненні української мови в школах.

Усі ці зусилля та досягнення поколінь педагогів, учених та громадських діячів сприяли відродженню української мови та культури в Галичині. Національне відродження Галичини XIX століття було підтримане Іваном Франком, Олександром Духновичем, Іваном Ставровським, Олександром Павловичем, Маркіяном Шашкевичем, Юрієм Федьковичем, Августином Волошиним.

РОЗДІЛ II

«ГРАМАТИКА РУСКОГО ЯЗЫКА» М. ОСАДЦИ

2. 1. Михайло Осадца: життя та науково-педагогічний доробок.

Михайло Осадца (1836–1865) був українським священником Греко-католицької церкви, культурно-просвітницьким діячем. Здобував освіту у Бережанській та Станиславівській гімназіях, а також в Львівській духовній семінарії УГКЦ. Проходив навчання на богословському факультеті Віденського університету у період з 1856 по 1859 роки, де вивчав слов'янські мови під керівництвом словено-австрійського мовознавця Франца Міклошича.

Після закінчення навчання у 1859 році повернувся до Галичини (Львова) та був рукоположений на священника. Працював викладачем німецької мови у 2-ій Львівській академічній гімназії. Помер у Львові 10 квітня (за іншими даними 18 квітня) 1865 року.

Серед його виданих праць: «Граматика руської мови» та «Керівництво до вживання живої азбуки», обидві в 1862 році. Також упорядковував «Читанку» та був автором словника до праці Ісидора Шараневича «Історія Галицько-Волинської Руси-України». До його наукових зусиль також входило створення «Українсько-німецького словника» [40].

Важливою подією в культурному житті Галичини стала поява його «Граматики руского языка», яка була у 1860-их роках впроваджена для викладання в школах, отже, була, як зазначає О. Ляшенко, першим офіційним шкільним підручником української мови в галицьких гімназіях [27, с. 75]. Особливістю цієї граматики було те, що на відміну від попередніх навчальних книг праця М. Осадци базувалась на народній мові.

«Граматика руского языка» М. Осадци виокремлювалася ретельністю та об'єктивністю в описі фонетичних і граматичних особливостей української мови, у викладі навчального матеріалу. Її видання в 1862 і 1864 роках, а також

після смерті автора у 1876 році, справили значний вплив на розвиток української літературної мови та граматичного мислення в Галичині [27, с. 82].

М. Осадца використовував етимологічний принцип письма, але його грамика демонструвала справжню українську мову та правильно описувала її фонетичні та граматичні особливості. Хоча мова, використана в граматиці, мала деякі риси книжної мови, вона була далекою від москвофільського язичія, це було важливим кроком у розвитку української мови в Галичині.

2. 2. Особливості змістового наповнення підручника М. Осадци.

Свої методичні рекомендації щодо викладання української мови М. Осадца виклав у передмові до «Граматики руского языка». Тому вважаємо за потрібне спочатку проаналізувати її передмову.

Починає передмову М. Осадца із зазначення того, що українська мова (він називає її «малорускій языкъ») є окремою мовою поряд із російською («великорускій») та білорусською. Важливо також те, що автор граматики визнавав відокремленість української мови від російської і заперечував тим, хто вважав її діалектом: «Дармо силують ся гдекотри языкъ малорускій яко нарѣчіе языка велкоруского представить; самостайнѡсть и ѡтрубнѡсть малоруского языка ѡтъ великоруского высказали наибѡльшіи знатоки языкѡвъ словянскихъ якъ Миклошичъ, Шлейхеръ, Шафарикъ, Максимовичъ и ини, и о тѡмъ нынѣ сомнѣвати ся не можна» [8, с. 3].

Крім цього, згадує М. Осадца і про Івана Котляревського, зазначаючи, що своїми творами він надав українській літературі народного спрямування. І вже після нього українська мова почала все більше розвиватися: «Въ слѣдъ его вступили многіи ини оударовани мужѣ такъ въ Галичинѣ якъ и на Оукраинѣ, и ѡтъ того часу языкъ малорускій чимъ разъ бѡльше розвивае ся» [8, с. 4]. Саме тому і виникла необхідність вивчення мови, а отже і написання граматики. Особливо важлива вона, як зазначає автор, для української молоді, гімназійних учнів, для яких не вистачає підручників: «Потреба полнои руской граматики дае ся чути особливо молодежи рускѡй въ гимназіяхъ, котора про недостатокъ

отповѣдныхъ оучебникѣвъ въ материнскѣмъ языкѣ при наилучшѣй охотѣ лише по части оуспѣвае» [8, с. 4].

Далі М. Осадца веде мову про структуру граматики, каже, що вона складається традиційно з чотирьох частин, «такъ якъ нынѣ кожда оумѣтна граматика роздѣляе ся»: «звукословіє», «словообразованье», «видословіє», «словосочиненье» [8, с. 4]. У кожній з них він намагався подати правила зрозуміло і оминав все те, що є непевне і не з'ясоване: «Оминаль ємъ при тѣмъ нарокомъ все тоє, що доси або еще есть не певне або не выяснене» [8, с. 4-5]. Важливе зауваження робить М. Осадца щодо ілюстративного матеріалу до правил: граматист брав приклади з творів як галицьких письменників, так і наддніпрянських, а також багато прикладів з українського фольклору: «Примѣры до всѣхъ частій граматики бралъ ємъ зъ лучшихъ писателѣвъ такъ галицкихъ якъ и оукраинскихъ, котори въ оутворахъ своихъ языкъ чисто рускій заховали. Многіи примѣры взятіи суть зъ приповѣдокъ и пѣсній народныхъ» [8, с. 5-6].

Передмова цікава і важлива ще й тим, що М. Осадца говорить про те, що саме мають засвоїти учні, вивчаючи рідну мову («матерній языкъ»). Він зауважує, що гімназійні учні, яких об'єднує рідна мова, повинні не лише правильно розмовляти й писати цією мовою, а й розуміти, чому саме так пишеться, знати правила: «Оученикъ, подбирающій въ гимназій науку матерніого языка, повиненъ не тѣлько научити ся, правильно говорити и писати, но повиненъ такожъ разумѣти, якъ що пише ся, и для чого слово яке такъ а не инакше пише ся. Лише такое оумѣтне знанье языка приноситъ правдивый хосень» [8, с. 6].

Далі М. Осадца зазначає, у яких класах доцільно викладати той чи той розділ або параграф підручника.

Так, у першому гімназійному класі автор пропонує вивчати параграфи 1–17, з яких учні можуть опанувати лише вступ до науки «о звукахъ въ загальности», а ось розглядати окремі звукові особливості ще не потрібно: «Наука о звукахъ въ особенности на теперь опускае ся, и повинна ся пѣзнѣйше

лише при способності брати». М. Осадца пояснює, чому: «Бо звукословіє не єсть на тоє, щобы го оученикъ картка за карткою на память оучил ся, но оно обнимає въ систематичнѣмъ порядку всѣ правила звукѣвъ, на котри при науцѣ видословія и словообразования ѳткликвати ся належить» [8, с.5-6]. «Зъ видословія припадає на перву клясу нука о склоненію имени ѳтъ §. 141–212: з науки о спряженію берутъ ся лише найпотребнѣйшіи рѣчи, именно же належать до тои клясы §. 213–215; 217–222, 227–229, 251–252. Зъ словосочиненія наука о положенію поєдинчѣмъ ажъ до науки о оуправленію т.є. ѳтъ §. 426–449, наконецъ головнѣйшіи рѣчи зъ правописи; §. 563–594 [8, с. 5-6].

У другому класі, зазнача, М. Осадца, «належить зъ видословія науку о склоненію въ короткости повторити; по тѣмъ приступає ся до глагола або до науки о спряженію и бере ся видословіє ажъ до кѣнця. §. 213–285. Зъ словосочиненія припадає на ту клясу наука о положенію зложенѣмъ и скороченѣмъ; зъ положеній побочныхъ повинно ся однакожь лише важнѣйшіи брати, именно же взглядни, высказуючи. слѣдствени, намѣрительни и оусловни; §. 536–548, 553–554; зъ положеній скороченыхъ лише скороченіє тыхъ положеній, котри оученикамъ оуже суть звѣстни, наука о правописи повторяє ся и бере ся цѣла» [8, с. 7].

У третьому класі необхідно «науку о спряженію повторити; зъ словосочиненія приналежить сюды зъ положенія поєдинчого наука о оуправленію §. 450–535; наука о положенію зложенѣмъ и скороченѣмъ §. 536–559, и наука о роскладѣ слѣвъ §. 560–562» [8, с. 7].

У четвертому класі «припадає на первый курсъ наука о словообразованію §. 286–425; на второй курсъ наука о стихотворенію и повтореніє цѣлои грамматики» [8, с. 7].

М. Осадца був впевнений, що за правильної методики та послідовності викладання розділів мови учням буде легше засвоювати та повторювати матеріал: «...Тымъ способомъ вникне молодѣжь наша глубше въ будову матерніого языка, а въ четвертѣй клясѣ пріде ей при повторенію цѣлои

граматики съ легкостію, науку о звукословію яко цѣлѡсть поняти и зрозумѣти» [8, с. 8].

Завершуючи передмову, М. Осадца нагадує, кому присвятив свою працю: «Пускаючи въ свѣтъ мою граматику, припоручаю ю честнымъ родимцямъ, особливо же молодежи нашей, для которой добра працію и для котрой славнѣи мои силы посвятити готовъ есмь» [8, с. 8].

Структура підручника. Граматика містить чотири частини, які поділяються на кілька розділів: частина перша «О звукословію» («О звукахъ въ загальности», «О звукахъ въ особенностяхъ»), частина друга «О видословію» («Наука о склоненію», «Наука о спряженію», «Наука о частицхъ»), частина третя «О словообразованію» («О образованію имени», «О образованію глагола», «О образованію частицъ», «О образованію словъ зложеныхъ»), частина четверта «О словосочиненію» («Наука о положенію поєдиньчѡмъ», «Наука о положенію зложенѡмъ», «Наука о положенію скороченѡмъ», «О роскладе словъ въ положеньѣ»). Праця містить також додаток «О правописи та о стихотворенію».

Далі ми розглянемо, який саме матеріал пропонував вивчати М. Осадца в першому та другому класі.

У **першому класі**, як ми вже зазначали, з розділу «О звукословію» М. Осадца пропонував вивчати лише загальні відомості про звуки, тобто параграфи 1–17. Зокрема, у третьому параграфі автор пояснює, що саме вивчає цей розділ: «Звукословіє пуоказує, яки звуки має языкъ, и якъ они примѣняють ся» [8, с. 1]. Крім цього, пояснено різницю між звуком і буквою: «Звукъ єсть голосъ, котрый выдаємъ дыханьемъ воздуха з грудѣй... Буква єсть знакъ, котрымъ звукъ въ письмѣ выражає ся. Всѣ буквы разомъ взяти называемъ азбукою» [8, с. 1].

М. Осадца велику увагу приділяє розповіді про алфавіт. Він зазначає, що «рускій языкъ оупотребляє въ письмѣ азбуку кирильску або кирилицю» і пояснює, чому саме вона так називається. Крім цього, автор говорить і про різновиди кирилиці: *церковну* кирилицю, яка вживається у церковних книгах; *гражданка*, що вживається у книжках світського змісту; *скоропис*, який

використовують у рукописних текстах. Для унаочнення та кращого засвоєння учнями відомостей про азбуку у п'ятому параграфі М. Осадца наводить таблицю з усіма різновидами кирилиці, назвами букв та їх вимовою [8, с. 2–3].

Для кращого розуміння і засвоєння учнями алфавіту М. Осадца вводить пояснення про вживання окремих літер кирилиці (наприклад, оу, ж, ѡ, ѣ, ѵ та ін.), більше характерних для церковного різновиду. Цікавими, на нашу думку, є зауваження про літеру *ѣ*. М. Осадца пише: «На выраженъе звука *g*, котрого рускій языкъ не має, оуживають гдекотри букву *ѣ* (зъ греч.), н. пр. *гвалтъ*, *грунтъ*, *ганокъ*, *гатунокъ*. Она находитъ ся по бѣльшой части въ словахъ зъ чужихъ языкѣвъ присвоєныхъ, и дасть ся легко въ письмѣхъ» [8, с. 2].

Починаючи з шостого параграфа, М. Осадца викладає загальні відомості про звуки. Він, зокрема, пояснює, як звуки утворюються: «Выходячій зъ груди воздухъ выпускаемъ або отвертыми оустами, не ставляючи му жадного опоры, або ставляемъ му опоръ орудіями мовными, якими суть: горло, языкъ, пѣднебенъе, зубы и губы» [8, с. 5]. І, відповідно, розкриває відмінності у творенні голосних («самогласни») і приголосних («согласни») звуків: «Самогласни суть тѣи, котри вымавляють ся безъ помочи орудій мовныхъ, через само тѣлько бѣльшее або меньшее отворенъе оустъ, н. пр. *а*, *и*, *у*... Согласни суть тѣи, котри вырабляють ся за помочію орудій мовныхъ, н. пр. *к*, *д*, *б* и т.д.» [8, с. 5].

Засвоївши матеріал, викладений у §§ 6–7, учні дізнаються, про різні класифікації голосних звуків:

1) головні (*а*, *и*, *у*) і похідні (*е*, *о*, *ы*);

2) чисті, або тверді (*а*, *е*, *и*, *о*, *у*, *ы*) та пом'якшені («смягчени»). Пом'якшені голосні творяться додаванням до них звука [j]. Коли приголосний стоїть перед голосним, то такі голосні називаються «*преіотоваными*» «*я*, *є*, *ѣ*, *іо*, *ю* (*ја*, *је*, *јі*, *јо*, *ју*)» [с. 5]. Якщо [j] стоїть після голосних, то вони називаються «*поіотовани*»: «*ай*, *ей*, *ій*, *ѣй*, *ой*, *ый*, *уй* (*ај*, *еј*, *іј*, *јіј*, *ој*, *уј*, *уј*)» [8, с. 6]. Чисті звуки теж мають свій поділ – на «груби (непѣднебенни): *а*, *о*, *у*, *ы* и тонкіи (пѣднебенни): *е*, *и*» (§ 9, с. 6). У § 10 зазначено, що дифтонгів в українській мові

немає, а тому такі слова, як *Europa, Eudoxia, Paulus, autor, laura* треба вимовляти і писати *Європа, Явдоха, Павло, авторъ, лавра* [8, с. 6–7].

У §§ 11–17 викладено загальні відомості про приголосні звуки, зокрема вони покласифіковані за різними критеріями. Так, наприклад, «со взгляду на орудія мовни, котрыми согласни вырабляють ся», приголосні поділяються на: 1) губні: «*п, б; ф, в; м*»; 2) язикові: «*т, д; с, з; л, р; н*»; 3) піднебінний: *й*; 4) гортанні: «*к, х, г*» [8, с. 8]. Бачимо, що ця класифікація чимось подібна до класифікації приголосних за місцем творення у сучасній українській мові. Також М. Осадца поділяє звуки на дзвінки («звучни»): «*б, в, д, з, г, й, л, р, м, н; дь, зь, ль, нь, рь, дз, дж, ж*» та глухі («беззвучни»): «*п, ф, т, с, к, х, ть, сь, ц, ч, ш*» [8, с. 9], а також за іншими ознаками.

У наступних параграфах, вивчення яких передбачене у старших класах, детально розглянуто особливості вимови кожного голосного і приголосного звука та їхні зміни (історичні чергування, уподібнення, спрощення, подовження та ін.). Так, наприклад, у § 33 сказано про етимологічний звук [о], який у закритих складах переходить в [і] (на письмі позначається літерою *ѡ*), напр.: *бѡль, вѡль, дѡль, Тернопѡль, гомѡлка, выворѡт, живѡтъ* [8, с. 14]. При цьому М. Осадца детально розглядає усі випадки такого переходу.

Також ми звернули увагу на те, що інколи М. Осадца порівнює особливості вимови тих чи тих говорів у південно-західних та південно-східних діалектах. Наприклад, він зазначає про приставні приголосні перед [о]: «На початку слова прибирає *ѡ* въ выговорѣ въ восточной Руси придыхъ *г: горѣхъ..., гострый, горати...*; въ западной же *ѡ: вона, вѡѣнь, вѡгонь, вѡвесъ...*» [8, с. 17].

У цьому ж розділі М. Осадца говорить і про наголос у словах, зауважуючи, що «въ гдѣкотрыхъ словахъ, если голосоударенье змѣнить ся, змѣняе ся такожъ значенье тыхъ слѡвъ: н. пр. *замокъ — замокъ, мука — мука, плачу — плачу..., таю — таю, дорога — дорога...*» [8, с. 31].

М. Осадца дає рекомендації і щодо правильної вимови й написання деяких слів. До прикладу, він зазначає, що в деяких регіонах Галичини на місці

а(я) після шиплячих вимовляють *є* (*жель, чєсь, шєпка, щєсте*), тоді як потрібно вимовляти *жаль, шапка, щастя* [27, с. 192].

Отже, в першому гімназійному класі з розділу «О звукословію» учні вивчають кириличний алфавіт та його різновиди, а також загальні відомості про творення голосних і приголосних звуків та їх класифікації. Усі інші звукові особливості М. Осадца рекомендує розглядати в старших класах, поєднуючи вивчення фонетики з іншими розділами мови.

У першому гімназійному класі учні починають вчити і морфологію, яку М. Осадца розглядає у розділі «О видословію». У цьому класі учні повинні отримати ґрунтовні знання передусім з тих тем, які стосуються іменних частин мови: іменника, прикметника, займенника та числівника, об'єднаних у підрозділ «Наука о склоненію».

Вивчивши матеріал параграфів 145–147, учні дізнаються, що таке іменник: «*Имя существительное* виражає имя особи або р'чи» [8, с. 51], а також, на які групи вони поділяються, наприклад, істот – неістот («*животни и неживотни*»). Як пояснює М. Осадца, «животни суть имена осібъ и звѣрятъ: *чоловѣкъ, вѣль, птахъ*; неживотни суть имена р'чій, котри не мають життя: *земля, стѣль, книжка*» [8, с. 51]. Є також поділ на «*змыслови и ѳвлечени*» (конкретні й абстрактні): «Змысловіи суть тіи имена, котри змыслами понимаємъ: *дѣмъ, свѣтло, грѣмъ, тепло, квасъ, смрѣдъ*. ѳвлечеными называемъ тіи, котри собѣ лише въ мысли представляемъ: *богъ, духъ, ангель*» [8, с. 51]. Також поділяє на власні і загальні. Говорячи про власні імена, М. Осадца наводить такі приклади: «*Адамъ, Володимѣрь, Галичъ, Днѣстеръ, Сѣчень, Європа, Русь, Котляревський*» [8, с. 51]. Вважаємо, що цей перелік не випадковий і мав би нагадати учням, що Адам – перша людина на землі, Володимир хрестив Русь, Дністер – одна з головних річок у Західній Україні, Котляревський – перший письменник, який ввів народу мову у літературу (про це писав сам М. Осадца у передмові). Бачимо, що власною назвою вважалися і назви місяців. Також є поділ на одиничні і збірні іменники. А також говорить про «оуменшительни» (*дитинка, ѳконце, коникъ, ягнятко, деревце*),

«оувеличительни» (*хлопчище, головище, паниско, хлописко, кониско*) та «глагольній» (*писанье, двиганье, скаканье; житье, шитье* – тобто утворені від дієслів) [8, с. 51].

У наступних параграфах розглядаються граматичні категорії іменника: рід, число, відмінок, а також відміни. Говорячи про рід іменника, М. Осадца зауважує, що є іменники, які вживаються лише в однині (*золото, молоко, мука, сѡль*) або лише у множині (*дверѣ, кайданы; святки, родини. поминки; Чернѡвѣѣ, Куты*) [8, с. 53–54]. Також автор нагадує, що у старослов'янській мові була і двоїна, «число двойственное, коли о двохъ особахъ або рѣчахъ говорило ся», і що до нині вживаються такі форми: *двѣ рыбѣ, двѣ дѣвчинѣ, двѣ нозѣ, двѣ руцѣ, двѣ простиралѣ* [8, с. 54].

М. Осадца каже про те, що є сім відмінків. Кличний відмінок іде після знахідного [8, с. 55]. Автор виокремлює п'ять відмін іменників і детально розглядає відмінювання іменників у межах кожної відміни, подаючи зразки словозміни.

Коментуючи відмінкові закінчення іменників, М. Осадца звертає увагу і на діалектні відмінності. Так, наприклад, говорячи про форми місцевого відмінка множини іменників чоловічого роду, він зазначає: «Въ галицкѡмъ и гѡрскѡмъ нарѣчїю придыбує ся гдекуды первобытне окѡнченье: *ѣхъ, охъ: въ конѣхъ, хлопцѣхъ, ножехъ* або: *въ конїохъ, хлопцїохъ, ножохъ*» [8, с. 65].

Важливо також відзначити, що М. Осадца завжди звертає увагу на чергування звуків, які можуть відбуватися при відмінюванні.

Займенники («мѣстоименье»), залежно від того, яку іменну частину вони замінюють, М. Осадца поділяє на іменникові, прикметникові та числівникові. З-поміж іменникових та прикметникових виокремлює 1) «личній» (особові), 2) «зворотній» (зворотний), 3) «посѣдательни» (присвійні), 4) «оуказательни» (вказівні), 5) «вопросительни» (питальні), 6) «взглядни» (відносні), 7) «неозначени» (неозначені) [8, с. 82]. Вміст цих розрядів збігається із займенниками сучасної української мови. У цих параграфах М. Осадца знову ж таки подає зразки відмінювання та коментарі щодо відмінкових форм

займенників. При цьому, які і в параграфах про іменник, він зважає на діалектні особливості, напр.: «Мѣсто *мнѣ...*, говориться звичайно *менѣ*, а въ оукраиньскѣмъ нарѣчїю такожъ *минѣ*; мѣсто *мною, тобою, собою*, говорятъ въ галицкѣмъ нарѣчїю *мновѣ, тобовѣ, собовѣ...*» [8, с. 84].

Прикметником М. Осадца називає «слово, котре виражає свойство особи або рѣчи». При цьому приклади, які наводить автор здебільшого стосуються шкільної тематики: *пильный* оученикъ, *нова* книжка, *молоде* дерево [8, с. 90]. Граматист поділяє їх на ті, 1) «котри виражають свойство або якѣсть особи або рѣчи. т. є. яка єсть особа або рѣчь; н. пр. *высокій дѣмъ, зелена трава, черное море*», тобто якісні прикметники («властиви имена прилагательни»), та 2) «котри виражають посѣданье, т. є. означають, чїя єсть особа або рѣчь...: *дѣдѣвъ кожухъ, тетинъ горохъ; волчїй хвѣстъ, жабїй крикъ*» [8, с. 91]. Окрім того що учні засвоюють узгодження прикметників з іменниками за родами, числами й відмінками, вони також вчать, що усі прикметники поділяються на іменні, або нечленні (*добрѣ, добра, добро; зеленѣ, зелена, зелено...*) та повні, або членні (*добрый, добрая. доброе; зеленый, зеленая. зеленое*), що утворювалися за допомогою вказівних займенників *и, є, я* [8, с. 91]. М. Осадца подає зразки відмінювання прикметників твердої та м'якої груп.

Усі числівники у граматиці поділяються «1. на основни, 2. порядочни, 3. собирательни, 4. оумножительно, 5. подѣлови», а також на «опредѣлени» та «неопредѣлни» [8, с. 98].

До «основных» належать власне кількісні числівники: *два, три, десять*; порядковими є *первый, второй, десятый*; «собирательни», тобто збірні, – це *обоє, двоє, троє, четверо* тощо. Також сюди М. Осадца відносить такі слова, як *двѣйка, трѣйка, сотка* та ін. [8, с. 100], які в сучасному мовознавстві трактуються як іменники. Такі слова, як *одинакій, двоякій, троякій* і под. належать до «оумножительных» числівників; «поділовими» є *по два, по три* тощо [8, с. 100]. Автор також дуже детально описує особливості словозміни числівників.

У першому класі учні починають вивчати і дієслово. Його М. Осадца описує в підрозділі «Наука о спряженію». У параграфах 213–215 автор дає загальні відомості про дієслово («*глагол*»): «выражає дѣйство або состоянье особы або рѣчи» [8, с. 102]. Також каже, що розбираючи дієслова, треба зважати «1. на родъ; 2. на время; 3. на способъ; 4. на имена глагольны; 5. на число и лице» [8, с. 102].

Далі автор дає загальні відомості про часи. У граматиці виокремлено чотири часи:

- 1) «время теперѣшнее» (теперішній час): *читаю, несу, пишу*;
- 2) «время минувшее» (минулий час): *читалъ емь, написалъ емь*;
- 3) «время давно минувшее» (давноминулий час): *читалъ емь былъ, написалъ емь былъ*;
- 4) «время будущее» (майбутній час): *буду читати або буду читалъ; буду писати або буду писалъ; перечитаю, напишу* [8, с. 103–104].

Також М. Осадца згадує ще про такі форми минулого часу, як *аорист* та *імперфект*, що були у старослов'янській та давньоукраїнській мовах, але згодом зникли [8, с. 103–104].

Автор виокремлює дійсний, умовний та наказовий способи дієслова. А також говорить про «имя глагольное», тобто форми дієслова. До них відносить:

- 1) «видъ неопредѣленный» (інфінітив). М. Осадца пише, що «есть то властиво имя существительное, котре однакожь має при томъ свойства глагола»;
- 2) «причастіе» (дієприкметник) – активні і пасивні теперішнього і минулого часу. Також пише про числа та особи [8, с. 105].

Далі учні починають вивчати розряди дієслів. У першому класі учні розглядають лише дієслова першого розряду, у яких корінь («*пень*») закінчується на зубні приголосні *т, д*: «*мес-ти (мет); плес-ти (плет), рос-ти (рост)*...» [8, с. 116]. Діти вчать дієвідмінювання цих дієслів у формах теперішнього часу та наказового способу, а також, як утворюється інфінітив та дієприкметники. Також учні розглядають словозміну дієслів *есть* і *быти* у

формах теперішнього часу, а *быти* – ще у формах наказового способу та аориста [8, с. 146–147].

Завершується вивчення дієслова у першому класі творенням складених форм (§ 252). М. Осадца зазначає: «Лише время теперѣшне выражає ся поєдиньчою формою; всѣ же прочіи времена повстають черезъ зложенъе...» [8, с. 149]. Наприклад, минулий час утворюється поєднанням дієприкметника минулого часу на *лъ, ла, ло* та допоміжного дієслова *єсмь*: *писалъ ємь, писалъ єсь, писалъ, писалисмо, писалисте, писали*. М. Осадца зауважує, що тепер вживаються скорочені форми, але у письменників можуть вживатися і повні: «*пустилъ еси* (Метл.), *послалъ еси* (Осн.), *казал еси* (Павл.), *забули есте* (Осн.)». Також допоміжне дієслово можна опускати, але тоді обов'язково потрібно вживати займенник: *я писалъ, ты писалъ, ѡнъ писалъ, мы писали, вы писали, они писали* [8, с. 149].

Майбутній час від дієслів недоконаного виду утворюється додаванням допоміжного дієслова *быти*: *буду писати, будешь писати, буде писати, будемъ писати, будете писати, будутъ писати*. А також може утворюватися за додаванням допоміжного дієслова *яти*: *писати му, писати мешь, писати ме, писати мемъ, писати мете, писати муть* [8, с. 150].

Із синтаксису («О словосочиненю») у першому класі М. Осадца пропонує вивчати передусім просте речення. Він дає визначення речення: «Положенъе єсть мысль словами докладно выражена». У кожному реченні є підмет і присудок. «Підметомъ называє ся особа або рѣчь, о котрѡй щось говоритъ ся. Тое, що о підметѣ говоритъ ся, называє ся присудкомъ» [8, с. 206]. Як зазначає, Ю. Чернобров, М. Осадца «вперше використав терміни *пѡдметъ* і *присудокъ* для позначення головних членів речення» [56, с. 487]. Учений не запозичував «синтаксичної термінології, яка вже зафіксована у попередніх граматиках, намагаючись створити власні оригінальні терміни для позначення речення та його типів» [56, с. 487]. Речення, у якому є лише підмет і присудок, називається «нагимъ» (непоширеним): *дѣтина спитъ, дерево росте* [8, с. 206]. Речення із другорядними членами називається «розвитимъ або розширеним»

(поширеним): *Мала дѣтина спить спокôйно. Великое дерево поволи росте* (Прип.) [8, с. 206–207].

Далі вже детальніше вивчають, якими засобами у простому реченні можуть виражається головні і другорядні члени речення [8, с. 207–212]. При цьому М. Осадца до кожного правила наводить влучні приклади. Дуже часто ілюстративним матеріалом виступають приповідки, напр.: *До доброи кирницѣ стежка утоптана; Въ щастю не оумѣє чоловікъ статковати; Въ пригодѣ пôзнавай приятеля; Зъ малои искры великій огонь; За мое жито єще мене бито; До готового хлѣба знайде ся губа* та ін. Вони дозволяють реалізувати не лише навчальну мету уроку, а й виховну, адже в них закладена інформація про загальнолюдські цінності.

Завершується вивчення синтаксису у першому класі правилами про координацію між підметом і присудком та про зв'язок другорядних членів речення з головними. Наприклад, М. Осадца пише: якщо присудок є дієсловом, то він узгоджується з підметом у числі та особі: *«Ты пишешь. Братъ читає. Люди ѣдутъ»* [8, с. 213]. Але зауважує: «Для оказания почести ставить ся дуже часто глаголь въ множественôмъ числѣ, хотяй пôдметъ стоитъ въ единственôмъ; н. пр. *Тато ѣдутъ до Львова. Панъ отецъ будутъ ласкави»* [8, с. 213].

З першого класу учні обов'язково вчать і правила правопису, який у граматиці М. Осадци вміщено у додаток. На початку автор визначає основні принципи орфографії. Він каже про те, що правопис базується на вимові та походженні слів (етимології): «Правопись основана на выговорѣ оучить слова так писати, якъ они правильно вымавлиются. Правопись основана на произведеніи слôвъ желает слова такъ писати, абы ихъ корѣнь не затирались. Правило выговора “пиши так, якъ говоришь” есть пôдставою каждой правописи; часто однакожь треба конечно и словопроизведение оувзгляднвити» [8, с. 367].

Правопис складається з чотирьох частин. Перша – присвячена правопису звуків; друга – розглядає правила переносу слів; третя – вживання великої літери; четверта – розділових знаків.

У першій частині дуже детально розглянуто усі випадки передачі на письмі голосних і приголосних звуків. Наприклад, зазначено, що дзвінкі приголосні перед глухими хоч і переходять часто у вимові у глухі, але на письмі це не позначають: «*второй, губка, гладкій, безопасно, легко, ложка, рассказ, хотяй говоримъ фторый, гупка, глаткій, безопасно, лехко, лошка, росказъ*. Тутъ заховує ся етимологія» [8, с. 274].

Окреме правило стосується правопису частки **ся**. М. Осадца пише, що її завжди треба писати окремо, тому що вона сама «для себе виражає понятіє; н. пр. *чешу ся; пытаются ся*» [8, с. 275].

Вісім правил стосуються вживання великої літери. Цікавим є правило про правопис у власних назвах, куди окрім імен осіб, країв, міст, сіл, гір, рік і свят, входять також назви народів: «*Котляревскій, Русь, Словяне, Львѣвъ, Карпаты, Днѣстеръ, Благовѣщенье*» [8, с. 276]. Також з великої літери пишуть прикметники, утворені від власних імен: «*Псалмы Давидовѣи. Євагеліе Остроумѣрове. Лѣтопись Волинська*»; «титулы книжокъ; н. пр. *Грамматика Руского Языка*» [8, с. 276]. Останнє правило сформульоване так: «8. Для оказанія почести пишемъ великою буквою слова: *Господь, Богъ, Спаситель, Всевышній*; такожъ имена существительны и прилагательны означаючи оурядъ або достоинство тыхъ осѣбъ, до которыхъ пишемъ; н. пр. *Честный Отче! Наймилостивѣйшій Царю! Высокій Суде Краєвый!*» [8, с. 276]

В окремому розділі «О знакахъ препинанія» М. Осадца розглядає такі розділові знаки: «запятая» (подано три правила на вживання коми), «точка съ запятою» (крапка з комою), «двѣ точки» (подано три правила вживання двокрапки), «точка» (крапка), «знакъ звательный» (знак оклику), «знакъ вопросительный» (знак питання), «знакъ почивательный або черта» (подано чотири правила на вживання тире), «точки» (чотири крапки), «знакъ

вносительный» (лапки), «знакъ соединительный» (дефіс) і «знакъ вмѣстительный» (дужки) [8, с. 277–279].

У другому класі, як радив М. Осадца, необхідно повторити пройдений у першому класі матеріал з «видословія», тобто ще раз пригадати іменні частини мови, їхні характеристики та особливості їх словозміни. А далі основну увагу необхідно звернути на дієслово і розглядати усе те, що не вивчалось у першому гімназійному класі. Зокрема, у першому класі учні вивчали лише один розряд дієслів. У другому класі вони розглядають уже всі розряди дієслів. Крім цього, учні вивчають пасивні дієприкметники (*хвалений*) та зворотні дієслова (*говорить ся, буде ся*) [8, с. 151–152].

Далі учні опановують «Науку о частицах», яка розглядає прислівник («нарѣчіє»), прийменник («предлогъ»), сполучник («союзъ») і вигук («чувственникъ»). М. Осадца зазначає, що «частиць не выражаютъ сами въ собѣ такъ полного и ѳтрубного понятія, якъ имя и глаголь, но они слжужатъ бѳльше на тоє, абы ини части мовы або сполучати або ихъ значенье близше обьяснити» [8, с. 152].

До прислівників М. Осадца зараховує і частки. Так, поряд із прислівниками *гараздъ, добре, тутъ, рано, всюда, долѣ, горѣ, много, богато* та ін. він наводить *чи (ци)? не, ни, нѣ, анѣ, ани* [8, с. 153].

Розглядаючи прийменники, М. Осадца звертає увагу на їх вживання у конкретних відмінках [8, с. 154–160].

Як зазначає М. Осадца, «чувственники служатъ ко выраженю розличныхъ чувствъ». Вони можуть виражати подив (*а! ахъ! о! овъ! ова! ба! ого! га!* тощо), відразу й незадоволення (*атъ! ей! ехъ!, иги! пекъ за пекъ! пречь! вонъ*); заклик (*гей! говъ! гонъ! мой на!*), переляк (*ой! охъ! ой-ой!*), сум (*ахъ! охъ! оувы! горе! годѣ!*), радість і сміх (*ахъ! гей! гой! гонъ! ха! фа! хи!*), погрозу і заборону (*най! а зась! тси! но!*), заохочення (*ну! нуте! ано! гала!*) [8, с. 161].

Нагадаємо, що в першому класі із синтаксису учні вчать просте речення, засоби вираження головних і другорядних членів речення. У другому ж класі учні переходять до вивчення складного речення, що, як зазначає М. Осадца,

виникає «черезъ сполученъе двохъ або бѣльше положеній поєдинчихъ въ одну цѣлѣсть» [8, с. 248].

Граматист усі складні речення поділяє на «рѣвнорядніи» та «подрядніи». До «рѣвнорядныхъ» він відносить складні безсполучникові та складносурядні речення, напр.: *Вѣтеръ вѣє-повѣває, по полю гуляє; на могилѣ кобзарь сидить та на кобзѣ грає* (Шевч.) або *Чоловѣкъ мыслить, а Богъ рядить* (Прип.), *Лягло сонъце за горою зѣрки засіяли, а козаки якъ ти хмари врагѣвъ обступали* (Шев.) [8, с. 249].

З-поміж підрядних речень М. Осадца у другому класі радить вивчати «взглядни, высказуючи. слѣдствени, намѣрительни и оусловни»:

– *взглядни: Кто богато говоритъ, той мало робить* (Прип.); *Не все золото, що ся свѣтитъ* (Прип.); *Оученикъ, котрый єсть пильный, заслугоє на похвалу;*

– *высказуючи: Звѣстно, що земля кружить около сонъця; Тогда ажъ черцѣ зачали гадати, що въ той пустыни нѣ села нѣ хаты* (Мог.);

– *слѣдствени: Всѣ Трояницѣ гребли дружно, що где якимъ ажъ стало душно; по фали весельця гули* (Котл.);

– *намѣрительни: Ходимъ до школы, абысмо ся чогось полезного научили; На тоє коваль клѣщѣ тримає, абы го не пекло* (Прип.);

– *оусловни: Коли чого въ рукахъ не маєшь, то не хвали ся, же твоє* (Котл.).

З правопису повторюється те, що вивчали у першому класі, та розглядають його повністю.

Отже, граматика М. Осадци була помітним явищем у системі українського підручникотворення на початку 60-х років XIX ст. Хоча автор і дотримувався етимологічного принципу правопису, однак він створив підручник живою українською мовою, об'єктивно, правильно, аргументовано описавши її фонетичні й граматичні риси.

«Граматика руского языка» М. Осадци – важливе досягнення в історії української мови й мовознавства. Вона стала міцною основою для подальших

досліджень у царині української лінгвістичної науки і допомагала більш глибоко збагнути закони української мови та вивчати мову більш досконало.

РОЗДІЛ III

«ГРАМАТИКА ЯЗЫКА РУСКОГО ДЛЯ УЖИТКУ ВЪ ШКОЛАХЪ ЛЮДОВЫХЪ ВЪ ГАЛИЧИНЪ» О. ПАРТИЦЬКОГО

3. 1. Педагогічна й просвітницька діяльність О. Партицького.

Омелян Партицький був авторитетним українським ученим, мовознавцем, етнографом, істориком, педагогом і громадським діячем. Він народився 28 травня 1840 року в селі Тейсаров (зараз Стрийський район) у родині священника отця Йосипа Партицького, який був парохом у Тейсарові [39].

О. Партицький покинув родинний дім дуже молодим. Він здобував свою початкову освіту у місті Стрию і надалі навчався в Бернардинській гімназії, Львівській духовній семінарії і Львівському університеті, де в 1863 або 1864 році успішно закінчив навчання. Він отримав три дипломи за свою освіту: етнографа, історика, педагога. Після навчання він викладав у різних школах, включаючи Чернівці, Тернопільську гімназію й Академічну гімназію у Львові. З 1871 по 1895 рік він працював у Львівській учительській семінарії [38].

О. Партицький був одним з лідерів народовецького руху в Галичині і редактором видань, таких як «Газета шкільна» (видавав власними коштами з 1875 по 1879 рік) і «Зоря» (заснував і видавав власним коштом упродовж шести років – з 1880 по 1885 рік). О. Партицький був автором підручників з мови та літератури, видавав «Нѣмецко-русский словарь» і написав «Старинну історію Галичини» в 1894 році. У 1884 році він також переклав «Слово о полку Ігоревім».

Монографія Омеляна Партицького про «темні місця» у «Слові о полку Ігоревім» є дуже цікавим та важливим дослідженням. Автор вважав, що цей епічний твір, який є пам'яткою XII століття і має багато перекладів різними мовами, є великим скарбом для будь-якого народу. Проте, він зауважував, що попри більш ніж 80-річну історію дослідження «Слова», результати були незадовільними. Не існує гідного перекладу цього твору, і різні коментарі тільки ускладнили розуміння поеми [43].

Відстоюючи ідею «народовців», О. Партицький був відомий як активний учасник культурно-освітньої організації «Просвіта». Учений виконував навіть обов'язки заступника голови першого головного відділу організації та у 1875 році був делегатом на заснуванні першої філії «Просвіти» від головного відділу у селі Бортники Бібречького повіту.

В умовах економічної та політичної залежності (насамперед від австрійського і польського урядів) найболючішою і найбільшою освітньою проблемою Галичини було «мовне питання», яке загалом вплинуло на зміст і характер викладацької діяльності О. Партицького.

Основними напрямками педагогічної діяльності О. Партицького були, по-перше, викладацька (спочатку вчитель української мови та літератури в гімназіях Чернівців і Тернополя, а згодом професор Львівської чоловічої й жіночої вчительських семінарій); по-друге, підручникотворча: О. Партицький автор низки шкільних підручників і посібників. Особливо плідна праця О. Партицького у галузі укладання українських читанок для шкіл Галичини, що вирізнялися українознавчим спрямуванням поданих в них текстів; вектором змістового компонента на мету національного виховання; дотриманням засад науковості, доступності, синхронності, зв'язку теорії з практикою, наступності; виховною спрямованістю навчання, яка забезпечувалась залученням до аналізу текстів історико-патріотичної тематики, а також про природу й працю; заохоченням учнів читання кращих творів українських письменників не лише Галичини, але й з усієї України (з-поміж них твори І. Верхратського, Є. Гребінки, Ф. Заревича, Є. Згарського, О. Кониського, В. Коховського, П. Куліша, М. Лазаревського, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Н. Устияновича); чіткою структурованістю; жанровим і тематичним розмаїттям навчального матеріалу (фольклорні тексти, проза, поезія, статті наукового спрямування з географії, статистики, етнографії, історії, фізики, фізіології). Шкільні підручники О. Партицького – цінний ретроспективний матеріал для підручникомознавства як галузі науки.

У другій половині XIX століття О. Партицький був також активним громадським діячем та видавцем. Разом з Анатолем Вахнянином у період з 1877 по 1879 роки він видавав часопис «Письмо з Просвіти». Цей журнал вплинув на зміну поглядів тодішньої студентської молоді, яка перейшла від москвофільських позицій до народовських ідеалів. О. Партицький, активно підтримуючи студентську молодь, зокрема й Івана Франка, надавав матеріальну допомогу їм.

Досвід педагогічної й просвітницької діяльності О. Партицького в умовах розбудови української національної освіти і сьогодні можна творчо використовувати в аспектах посилення виховної функції навчального процесу; увиразнення в педагогічному процесі ролі національного та громадянського виховання, видання навчально-методичної й просвітницької літератури задля забезпечення безперервної освіти, забезпечення гармонійної співпраці сім'ї, школи та церкви у процесі національного виховання дітей і молоді.

3. 2. Особливості «Граматики языка руского...» з погляду методики викладання української мови.

Граматика Омеляна Партицького була видана декілька разів у різні роки. У 1873 році було опубліковано «Граматику языка руского для ужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ», у 1880 році – «Граматику руского языка для ужитку въ школахъ людовыхъ», а в 1883, 1885 і 1889 роках - «Граматику руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ».

Ми розглянемо видання 1873 року – «Граматику языка руского для ужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ».

У передньому слові до своєї граматики О. Партицький зазначив, що пишучи працю, намагався, аби виклад у ній був зрозумілим: «Въ уложенѣи мною граматичѣ руского языка для шкѣлъ людовыхъ старавъ ся я о яснѣсть и зрозумѣлѣсть выкладу, а не менше и о тоѣ, щобѣ выкладана наука языка съ прочими учебниками школьными стояла въ гармоніи звязку» [9, с. 1]. Крім цього, автор називає одну із причин укладання граматики – у давніших

граматиках були ті правила, яких не було в інших підручниках: «Дотеперішня практика зь граматикою давнїйшою оказалась часто недогѣдною, заякъ граматика учила правилъ, котри въ иншихъ учебникахъ школьныхъ не заховують ся и проте ученикѣвъ тѣлько бѣльше обаламучають» [9, с. 1]. Граматика ж О. Партицького, як зазначав автор, укладена на тих засадах, які ухвалила Комісія шкільна, а Рада шкільна затвердила.

О. Партицький присвятив свою працю вчителям української мови, і саме їх вважав найсуворішими суддями, які можуть сказати, чи є його граматика зрозумілішою, ніж інші: «Найвластивѣйшій судъ въ тѣмъ взгядѣ выдати можуть дотычни учитель руского языка, котрымъ мою працю посвящаю» [9, с. 1].

Як зазначив О. Партицький, він подбав про те, щоб його граматика відповідала гімназійним «и тымъ способомъ пѣзнѣйшу науку языка улekшала» [9, с. 1].

О. Партицький зазначив, що при укладанні підручника послуговувався методом індукції (який дає можливість одержати загальний висновок на основі аналізу окремих фактів).

У своїй передмові О. Партицький кілька разів наголошує на тому, що створював саме підручник, а не наукову працю: «Такъ н. пр. наука о родахъ, числахъ и падежахъ розвинена въ тѣй граматикѣ практично тѣлько при именнику. Розводити ся въ подѣбный спосѣбъ при приложникахъ, при числѣвникахъ, при заименникахъ, а по части при глаголахъ – значило бы не пѣдручникъ школьный, а книгу укладати, котра обѣймалабъ цѣли томы и съ котрои дитина наконецъ выхода знайти не могла бы» [9, с. 2].

У кінці передмови автор щиро бажає, щоб його праця стала порадником і підручником швидше для вчителів, ніж для учнів. Адже сама дитина легко не опанує мови, якщо буде лише правила учити з книги. «Нехай тѣлько дитина читає докладно и зрозумѣло; нехай читаному слову пригляне ся, за приказомъ учителя, уважно; нехай учитель въ бесѣдѣ и при оповѣданяхъ справляє всяки ухибленя языкови сумлѣнно и точно; нехай уважає на яснѣсть выражения, на

зрозумѣлѣсть и повноту мысли, – а прислужить ся молодому поколѣнню якъ найкорыстнѣйше. Особливожь наука о формахъ (именѣ и глаголѣвъ) не зъ граматики, а практично повинна бути учена» [9, с. 2].

У вступних заувагах О. Партицький зазначає, що граматика як підручник це «книжка, котра насъ оучить добре и розумно говрити, добре и розумно писати» [9, с. 1].

Структура підручника. Підручник складається з чотирьох великих частин: «Наука о звукахъ»; «Наука о словахъ и о вѣдмѣнѣ слѣвъ» (вміщує такі розділи, як «О именнику», «О приложнику», «О числѣвникахъ», «О заименникахъ», «О глаголѣ», «О прислѣвникахъ», «О приименникахъ», «О союзѣ», «О чувственникахъ», «Дещо о твореню слѣвъ»); «Наука о реченяхъ»; «О правописи».

«Наука о звукахъ» починається з вивчення складів. При цьому усі важливі правила, на які треба звернути особливу увагу, О. Партицький позначає дієсловом у формі наказового способу «*Памятайте*»: «Памятайте: Все що за однимъ разомъ, безъ перервы, вымовити можна, становить одинъ складъ» [9, с. 3]. Завдання на закріплення матеріалу скомпоновано так, щоб дитина якомога краще запам'ятала правило. Цьому сприяє і велика кількість слів у завданнях. Наприклад: «Слово *мати* має два склади (котри то?), слово *оученикъ* має три склади (котри то?). Кѣлько складѣвъ має слово: *дя-ку-ю*? а слово: *до-брый*? а слово: *ми-ло-сти-вый*? а слово: *око*? а слово: *переходити*?» [9, с. 3–4]. Бачимо, що завдання побудовано від простого до більш складного. Далі розглядаються слова з різною кількістю складів (одно-, дво-, три-, чотирискладові). А завдання до теоретичного матеріалу знову ускладнюються: тепер учні вже самі мають згадати слова: «Скажѣть еще два слова односкладни, два двоскладни, два трискладни, два чотыроскладни и два пятискладни. Чи суть слова шестискладни и семискладни?» [9, с. 4].

Далі О. Партицький розглядає звуки, їхнє творення і класифікацію. Наприклад: «При *в* змыкаю губы зубами, такъ само при *ф*. *Памятайте*: Звуки *б, п, в, м, ф* зовуть ся звуками губными. Звуки *г, г, к, х* творять ся въ горлѣ и зовуть

ся звуками горловими» [9, с. 5]. Творення голосних звуків автор описує так: «При звуках: *а, е, і, о, у, ы (и)* не треба анѣ губъ замыкати, анѣ языкъ по́дносити, анѣ горло здушувати. Ти звуки повстають въ той спосѣбъ, що отвираємо губы (при одныхъ бѣльше, при другихъ менше) и выдаємо голосъ зъ грудѣй» [9, с. 5].

Підсумковою вправою перевіряється пройдений матеріал: «Розберѣть на склады и звуки слова: *поле, корова, шопа, чоловікъ, оученикъ, хата, сильный*» [9, с. 9].

У цій же частині О. Партицький розглядає й алфавіт. Він зазначає, що «Каждый звукъ выражаемо въ письмѣ черезъ окремый письменный знакъ, котрый зове ся буквою. Всѣ буквы разомъ называемо азбукою» [9, с. 9]. О. Партицький, як і М. Осадца, каже про те, що українці використовують кілька різновидів азбуки: «Въ книжкахъ оуживають Русины двояку азбуку: церковну або кирилицю, и гражданскую азбуку або гражданку» [9, с. 10]. Церковну азбуку найчастіше використовують у церковних книжках, а гражданку – у світських. У рукописних текстах послуговуються скорописом. Для наочності О. Партицький подає таблицю з усіма різновидами азбуки та назвами букв. У М. Осадци у подібній таблиці була ще й позначена вимова. Крім того, у свою таблицю О. Партицький не вводить деякі літери церковної азбуки: *ксі, пси, фіта, іжиця* та ін., але згадує про них у примітці [9, с. 10–11].

Частину «Наука о словахъ и о вѣдмѣнѣ слѣвъ» О. Партицький починає з того, що наводить дев'ять частин мови, серед яких: «1. Именникъ або сущникъ. 2. Приложникъ. 3. Числѣвникъ. 4. Займенникъ. 5. Глаголь. 6. Прислѣвникъ. 7. Приименникъ. 8. Союзъ. 9. Чувственникъ» [9, с. 12].

Пояснюючи ті чи ті частини мови, О. Партицький, як він сам зазначає, використовує метод індукції: спочатку подає завдання з конкретним ілюстративним матеріалом, а після їх виконання робить висновки і узагальнення (формулює правила). Так, виклад теми «О именнику» починається завданням: «Напишѣть на таблицѣ: *братъ, столъ, капелюхъ, швецъ, хлѣбъ, Михайло, сѣрникъ, пчѣла, сынъ, мати, книжка, вѣкно, кѣнь, вѣль, стѣна, вѣвця, рука, дѣдъ, свѣчка, хлопецъ, лѣкарь, камѣнь, курка, рыба, збанокъ,*

шѣтка, липа, тополя, кѣтка, пекарѣ, церковѣ, корчѣ, священникѣ, вѣйт. Випишіть съ тыхъ слѣвъ таки, що означають истоту розумну (особу). Випишіть дальше слова ти, що означають звѣря. Випишіть зъ горѣшнихъ слѣвъ таки, що означають рѣчь неживотну» [9, с. 12–13]. У такий спосіб вчитель має підвести дітей до розуміння того, що усі іменники поділяються на назви істот та неістот.

Цікавим вважаємо також завдання, яке допомагає зрозуміти поділ іменників на конкретні та абстрактні назви: «Напишіть на табличцѣ: *стѣль, книжка, справедливѣсть, голосѣ, оувага, хлѣбѣ, рѣжа, свѣчка, зараза, яблѣнка, смутѣ, перѣ, чемнѣсть, дахѣ, горло, земля, звукѣ, кутѣ, квасѣ, образѣ, свѣтло, огонь, часѣ, ключѣ, стеля, помѣсть (пѣдлога), дерево, пильнѣсть.* С тыхъ слѣвъ выпишіть назви рѣчей, котри можна очима бачити. Випишіть ти рѣчи, що можна оухомѣ чути. Випишіть еще ти рѣчи, що можна нюхати. Випишіть дальше таки рѣчи, що можна смаковати (языкомѣ). Випишіть зновѣ таки рѣчи, що можна дотыкати ся. Випишіть наконецѣ назви такихъ рѣчей, котрыхъ не можна анѣ абчити, анѣ чути, анѣ нюхати, анѣ смаковати, анѣ дотыкати ся» [9, с. 13–14]. Після виконання цього завдання формулюються правила: «1. Именникѣ неживотный zove ся змысловым, наколи означає рѣчь, котру можна видѣти, або чути, або нюхати, або смаковати або дотыкати, н. пр. *земля, голосѣ, кадило, квасѣ, кутѣ.* 2. Именникѣ неживотный zove ся оумысловымѣ або мышленнымѣ, коли означає рѣчь, котрой не можна анѣ видѣти, анѣ чути, анѣ нюхати, анѣ смаковати, анѣ дотыкати ся, н. пр. *вѣдѣвага, чеснѣта, любовѣ, житѣ, побожнѣсть*» [9, с. 14].

Як і М. Осадца, О. Партицький виокремлює зменшено-пестливі (*ставочѣкѣ, церковѣця, ножикѣ*) та згрубілі іменники (*дѣдѣуганѣ, хлописко, черевайко, батѣжисѣце*) [9, с. 14–15], але у нього вже немає «глагольних».

Розглядаючи відмінювання іменників, О. Партицький не називає їх, а лише нумерує: «Першій падежѣ... Друій падежѣ... Третій падежѣ... Четвертый падежѣ... Пятый падежѣ... Шестый падежѣ... Семый падежѣ» [9, с. 18].

Досить детально розглядає О. Партицький відміни іменників, вирізняючи п'ять відмін. До першої належать «именники мужеского роду, закінчені на *ъ, ь* и *й*: *столь, король, край*»; до другої – «именники середнього роду, закінчені на *о, е* и *є*: *дѣло, поле, весѣле*»; до третьої – «именники женського роду, закінчені на *а* и *я*: *вдова, земля*»; до четвертої – «именники женського роду, закінчені на *ь*: *вѣсь, кѣсть, нѣчь*»; до п'ятої – «именники середнього роду, закінчені на *я*: *имя, теля*» [9, с.19]. До іменників усіх відмін О. Партицький подає зраки відмінювання.

Щоб діти зрозуміли, що таке прикметник, О. Партицький починає цю тему так: «Стѣль може бути: круглый, гранчастый, великій, малый, высокій, низькій, деревяный. камѣнный, гладкій, шереховатый, бѣлый (якій ще?).

Молоко є бѣле, солодке, квасне, свѣже (яке ще?)

Якій може бути паперъ? ... яка кровъ? яке сукно? яка куля? яке небо? ... яке мясо? яке сонце? ... яке масло? ... яке колесо? ... яке лоша? ... яке волосся? ... який чобѣт?

Памятайте: Слово, котре виражає, яка є особа або рѣчь, зове ся *приложникомъ*» [9, с. 30–31].

Окрім відмінювання прикметників, О. Партицький розглядає також творення ступенів порівняння: «Я могу порѣвнати пильнѣсть одного оученика съ пильностею другого ученика, або порѣвнати силу одного хлопця съ силою другого... – и сказати: одинъ оученикъ є пильный, другій пильнѣйшій; Михась є сильный, Никола сильнѣйшій...» [9, с.35]. Автор спочатку виокремлює два ступені: «1. Першій ступень виражає, що двѣ особы або рѣчи посѣдають яку власнѣсть въ рѣвнѣй мѣрѣ: *Михась пильный, Никола пильный*. 2. Другій ступень виражає, що одна особа або рѣчь посѣдає яку власнѣсть въ бѣльшѣй мѣрѣ нѣжъ друга: *Михась пильный, Никола пильнѣйшій* (Никола пильнѣйшій вѣдь Михася) [9, с.35]. А потім говорить про третій ступінь, тобто про найвищий ступінь порівняння: «... коли порѣвнуємо зѣ собою три або бѣльше осѣбъ, три або бѣльше рѣчей. Тогда черезъ ступень третій виражаємо, що одна особа або рѣчь

якусь власність в найбільшій мірі посідає: *Михась пильный, Никола пильныййй, Анто́нъ найпильныйййй*» [9, с. 36].

У розділі «О числѣвникахъ» О. Партицький зазначає, що «числѣвники виражають число осіб або речей: *одинъ чоловікъ, пять оучениковъ, сѣмь сестеръ, дваццять книжокъ*», а також «...виражають ... рядъ, в якомъ особи або речі по собі наставають: *першій оученикъ, другій оученикъ, десятый оученикъ*» [9, с. 37 - 38]. Відповідно до цього він поділяє усі числівники на «властиви або головни» (кількісні) та «рядови» (порядкові). До числівників О. Партицький також зараховує означальний займенник *весь* [9, с. 41]. Завдань для закріплення теми у цьому розділі автор не подає.

Щоб діти краще зрозуміли, що таке займенник (розділ «О заименникахъ»), О. Партицький пропонує учителям розпочати цю тему із таких запитань: «§ 44. Мы кажемо: Гнатъ пише, Михась співає, Иванъ жне. А якъ скаже Гнатъ о собі? а Михась о собі? а Иванъ о собі? Слово *я* кладе ся замість именників (Гнатъ, Михась, Иванъ) – зове ся для того заименникомъ. § 45. Якъ в горьшнихъ примѣрахъ скажемо до Гната? а до Михася? а до Ивана?» Слово *ты* кладе ся замість именників (Гнатъ, Михась, Иванъ) – зове ся такожъ заименникомъ [9, с. 43–44]. У подібний спосіб пояснено й інші особові займенники. У яких випадках треба вживати зворотний займенник *себе*, пояснює такий приклад: «§ 52. Стефанъ пішовъ до мѣста и купивъ книжку. Чи добре буде сказано: Стефанъ купивъ для Стефана книжку? (Якъ требабы повѣсти?) Чи добре сказано: Стефанъ купивъ Стефанови книжку? Слово *себе* (*собѣ*) стоить замість именника, зове ся про те заименникомъ» [9, с. 45]. Подібно пояснено і вживання неособових займенників.

Після зразків відмінювання і коментарів щодо словозміни займенників О. Партицький пропонує підсумкову вправу з теми: «Перечитайте в читанцѣ повѣстку підъ числѣмъ 2., выпишіть зъ вѣдтамъ всѣ заименники и означѣть, в котрѣмъ падежи, числѣ и родѣ кажды съ тыхъ заименниковъ знаходитъ ся» [9, с. 55].

Найбільшим за обсягом у граматиці є розділ «О глаголь». Навідні запитання від учителя дозволяють учневі легко зрозуміти, що таке дієслово: «Напишѣть: *мати варить, братъ пише, паробокъ молотить. сестра пряде, Антѡнъ бавить ся, Олекса спѣває, кравецъ шие*. Що дѣє (чинить) мати? що дѣє братъ? а паробокъ? а сестра? а Антѡнъ? а Олекса? а кравецъ? Каждый чоловікъ щось дѣє: маляръ малює, мельникъ меле, коваль кує, дяк спѣває. ... Памятайте: Слово, котре означає, що особа або рѣчь щось дѣє, зове ся *глаголомъ*» [9, с. 56].

О. Партицький визначає перехідні (*мати любить сына, братъ застрѣливъ яструба, Степанъ оударивъ пса*) та неперехідні (*дерево цвѣте, вовкъ выє, сонце свѣтитъ*) дієслова [9, с. 56–57]; дієслова доконаного (*оученикъ написавъ листъ*) і недоконаного (*оученикъ писавъ листъ*) виду [9, с. 60]. Як підсумок, О. Партицький пропнує завдання: «Перечитайте съ книжки оуступъ 29. выпишѣть зъ него всѣ глаголы и скажѣть, котри зъ нихъ переходни, а котри непереходни, котри доконани, а котри недоконани» [9, с. 60–61].

Далі О. Партицький говорить про творення часових форм, зазначаючи, що теперішній час утворюється лише від дієслів недоконаного виду (*несу, спѣваю, їду*); минулий та давноминулий час утворюються від дієслів як недоконаного (*я спѣвавъ; я спѣвав бувъ*), так і доконаного (*я переспѣвавъ; я переспѣвавъ бувъ*) виду; так само утворюється і майбутній час (*буду писати – напишу*) [9, с. 64].

Також О. Партицький розглядає способи дієслова (дійсний, умовний, наказовий), інфінітив, дієприкметник, також наводить зразок словозміни дієслова *бути*. Граматист вирізняє шість розрядів дієслів («*громади*») та подає зразки їх дієвідмінювання.

Частину «Наука о реченяхъ» О. Партицький починає із розгляду простого двоскладного непоширеного речення («*реченє наге*»). Він дає визначення підмета і присудка і зазначає, чим вони можуть виражатися: «Подметомъ реченя може бути властиво тільки именникъ (якась особа або рѣчь). Інши частини мови, якъ: приложникъ, заименникъ, числѡвникъ – тільки тогды можуть бути підметомъ, коли заступають мѣсце именника [9, с. 124];

«Присудкомъ реченя є глаголь; колижь въ реченю приходить глаголь “бути”, тогды присудкомъ може бути именникъ, або числѣвникъ, або заименникъ» [9, с. 125].

О. Партицький пропонує завдання, щоб закріпити матеріал про головні члени речення: «Оутворѣть два реченя, де підметами суть именники; два, де підметами суть приложники; два, де підметами суть заименники; два, де підметами суть числѣвники» [9, с. 124]; «Перечитайте съ Читанки оуступъ 39., вынайдыть тамъ всѣ підметы и означѣть при кождѣмъ, якою є частею бесѣды»; «Напишѣть два реченя, въ котрыхъ присудками суть глаголы; два въ котрыхъ присудками суть именники; два де присудками суть приложники; два, де присудками суть числѣвники»; «Перечитайте съ Читанки оуступъ 42., вынайдыть тамъ всѣ присудки и означѣть при кождѣмъ, якою є частею бесѣды» [9, с. 125].

За допомогою окремих вправ пояснюється творення двоскладних поширених речень, напр.: «Пояснѣть підметъ в реченняхъ: хата (чїя?) є висока, снѣгъ (якій?) опупавъ, швець (который?) захорувавъ, песъ (якій?) бѣгає» [9, с. 128]; «Пояснѣть присудокъ въ реченняхъ: кѣтъ зловивъ (що?), жито зародило (як?), Микола сѣє (що?), прийди (коли?), я вертаю (зъ вѣдки?), їду (куды?), снѣгъ лежить (де?)» [с. 128]. Далі, відповідно, О. Партицький пояснює другорядні члени речення, теж застосовуючи різноманітні вправи.

Після цього вивчається складне речення («реченя зложене»).

Частина «О правописи» вміщує такі розділи: «1. яки букви въ словахъ пишуть ся; 2. якъ слова роздѣляють ся; 3. де велики буквы пишуть ся; 4. яки знаки роздѣлови въ письмѣ оуживають ся [9, с. 158].

У параграфі 171 О. Партицький визначає основний принцип його правопису: «Слова руски такъ треба писати як вимавають ся, н. пр.: *серце, рука, панъ, луна* або *іхо, край, она, оухо, Богъ, розумъ, сойка*» [9, с. 158]. Далі автор розглядає правопис голосних і приголоних звуків. О. Партицький у передмові зазначав, що при укладанні граматики використовував метод індукції. Тому спочатку він пропонує завдання з аналізом різноманітних слів. Це має допомогти учням у подальшому розумінні того чи того правила. Наприклад,

виконуючи низку завдань, діти готуються до опанування правопису літер *ѡ* та *ѣ* на позначення звука [i]. При цьому автор дає методичні поради вчителю, як працювати з учнем:

«І. (Оучитель пише на таблицѣ и каже оученикамъ правильно вимавляти, поправляючи старанно всякій хибный выговѡръ): *сѡль, сѣно; росѡль, сѣмя, сѣрка, сѣка, сѣно, сѣяти, осѣнь*.

Скажѣтъ, въ котрыхъ словахъ чути передъ *і* тверде *с*, а въ котрыхъ чути передъ *і* м'яке *с*?

Видите: *і*, перед котрымъ чути тверде *с*, пишемо черезъ *ѡ*, а таке *і*, передъ котрымъ чути м'яке *с* (*сѣ*), пишемо черезъ *ѣ*.

Чи булобы добре написано: *сѡмъ, сѡни, присѡвокъ*? Для чого зле?» [9, с. 158–159]. Подібних завдань на написання цих літер є шість. Потім автор формулює правило: «Правило. 1. Самогласна *ѣ* м'ячить попередню согласну и зове ся *м'яке і*. 2. Самогласна *ѡ* попередній согласной не м'ячить и зове ся *середне і*» [9, с. 160].

Після цього подається вправа на закріплення матеріалу. Учні повинні знайти у реченнях слова із помилками, пояснити їх і виправити:

«Реченя зъ блудами: Въ цѡлѣй околици не було нѡкого, щобы хотѡвъ мѡй дѣмъ купити. Лѣй оуживають до свѡчокъ. Кѣнь боить ся тѡни. Сѡдай до обѡду. Нѣжъ мѣй поколовъ полѡно на дрѣбни куснѡ. Бѣй ся Бога, чоловѡче. Я давъ цѡлу кѣсть псови. Стрѡлець забивъ два заяцѡ и двѡ перепелицѡ.

(Поправка блудѡвъ. ... Въ словѣ “*мѣй*” одинъ блудъ; ту *і* повстало зъ *ѡ* (моя, мого), отжежъ буде *середне і* (*ѡ*).

Выясняйте въ той спѡсѡбъ инши блуды)» [9, с. 161–162].

Подаючи деякі теми, О. Партицький зауважує, у яких класах їх варто або не варто розглядати. Наприклад, починаючи тему «*О самогласныхъ и, і, ѣ*», він зазначає для вчителів: «Въ першихъ трехъ класахъ невозможно выучити дитину, коли має писати *ы*. Правила що до тої самогласной полагають въ переважнѡй части на науцѣ о словотворѣ и суть такъ помотани, що безъ знаня языка старославянського або російского нѣхто, навѣтъ и дорослый, не научить ся

добре тую букву оуживати. Въ Оукраинѣ, а по части въ Галичинѣ, многи писателѣ **ы** зовсѣмъ не пишуть. Для четвертой клясы пригодити ся може правило: Де въ польскихъ словахъ чути **у**, тамъ въ рускомъ пишемо **ы**: *сынъ, до воды, малый, рысь, мысль, мы, ты, вы, мыло*. – Колижъ въ польскѣмъ стоить **у** по *rz, ź, cz, sz*, тогды въ рускѣмъ не пише ся **ы**: *при (przy), крикъ, кривый, живой, чисто, число, шило, шибя щирый, щипавка*» [9, с. 162–163]. Як зазначає М. Лесюк, «О. Партицький, наприклад, заявляв, що “Слова руски такъ треба писати, якъ вимаваються”, одночасно видумуючи складні правила для вживання **ы**» [27, с. 543].

Щодо позначення на письмі приголосних звуків, то в граматиці О. Партицького є лише чотири правила без вправ. Вони стосуються правопису прийменників, приставного *в* та позначення на письмі *у* нескладового: «1. Прийменники *съ* и *зь* пишуть ся такъ якъ чути при вимовѣ: *съ татомъ, зъ отцемъ, зъ братомъ, съ печи, зъ дороги*. 2. Прийменникъ *одъ* пише ся через *д*. Замѣсть *одъ* можна сказати *вѣдъ*: *одъ* (або *вѣдъ*) *брата, одѣхати* або *вѣдѣхати*. 3. Согласну *в* треба всюды писати, де є чути: *вѣвса* (а не *ѣвса*), *вѣсь* (а не *ѣсь*), *вѣнъ* (а не *ѣнъ*). 4. По самогласной пишемо *в*, наколи чути *у*: *ставъ, повный, ходивъ, писавъ, гадавъ, вовна, шовкъ* [9, с. 167].

У розділі «О оуживаню великихъ буквѣ» О. Партицький подає дев'ять правил вживання великої літери, більшість з яких подібні до правил у граматиці М. Осадци. Але в деяких правилах О. Партицький розширив ілюстративний матеріал. Так, у правилі «6. Великою початковою буквою пишуть ся имена власни, т. є. имена осібъ, народѣвъ, краѣвъ, мѣстъ, сель, гѣръ, рѣкъ, святъ» автор наводить такі приклади: «*Иванъ, Шевченко; Русины; Оукраина; Галичина; Кієвъ, Львѣвъ; Голоско, Гошѣвъ; Карпаты, Бескидъ, Днѣпръ, Днѣстеръ; Рѣздо, Великдень*». Бачимо серед них такі власні назви, якими, мабуть, О. Партицький хотів показати єдність західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною (*Шевченко, Оукраина, Кієвъ, Днѣпръ*) [9, с. 169].

Деякі правила О. Партицький уточнює примітками:

«7. Приложники оутворени зъ именъ власныхъ: *Шевченкови спѣванки; Кіевскій монастырь; Днѣстрва вода; Рѣздвяни свята.*

Оувага. Приложники, оутворени зъ имени народу або краю, пишуть ся звичайно малими буквами, н. пр. *рускій нарѣдъ, галицкій край, нѣмецка земля*» [9, с. 169].

В окреме правило винесено правопис власних назв, пов'язаних із християнством: «8. Великою початковою буквою пишуть ся слова: *Господь, Богъ, Спаситель, Богородиця, Пречиста Дѣва*; такожъ заименники: *вѣнъ, она*, коли оуказують на слова: *Господь, Исусъ, Богородиця*, н. пр. *Любѣть Христа: Вѣнъ за насъ принявъ смерть на хрестѣ; Єго смерть выбавила насъ вѣдъ смерти вѣчнои*» [9, с. 169–170]. Також виокремлює О. Партицький і правило про вживання великої літери у листах: «9. Въ листѣ пишемо великими буквами заименники: *ты, вы* и всю надпись листу, н. пр. *Милый Друге, Любими Родичѣ. Всечистый Отце, Свѣтлый Высокоповажный Пανε (Добрѣю), Милостивый Пανε, Честный Пανε, Ласкавый Пανε, Наймилостивѣйший Королю*» [9, с. 170].

На початку розділу «О знакахъ роздѣловыхъ» О. Партицький роз'яснює, для чого взагалі потрібні розділові знаки: «Не всѣ слова читають ся однакимъ голосомъ: при однихъ голосъ пѣдноситъ ся, при другихъ знижаєсь. Щобы пѣзнати, коли голосъ при читаню пѣднести або знизити, оуживаємо такъ звани знаки роздѣлови [9, с. 170].

Автор граматики формулює правила для таких розділових знаків: «протинка» (кома), «знакъ середній або kropka съ протинкою» (крапка з комою), «двокропка або двоточка» (двокрапка), «кропка або точка» (крапка), «застановка» (тире), «кропки або точки» (чотири крапки), «знакъ пытайный» (знак питання), «знакъ выклику» (знак оклику), «знаки наведеня» (лапки), «знакъ сполучный» (знак переносу), «скобки» (дужки) [9, с. 170–173]. Бачимо, що термінологія на позначення розділових знаків вже сильно відрізняється від термінів М. Осадци, які були переважно подібні до російських.

Отже, «Граматика языка руского для ужитку въ школахъ людовихъ въ Галичинѣ» О. Партицького була наближеним варіантом сучасних навчальних книг для початкових шкіл, адже в ній охоплено всі обов'язкові розділи. Її зміст відповідав дидактичним принципам: доступності й послідовності навчального матеріалу з української мови, його дотичності з навчальним матеріалом для наступних типів навчальних закладів, індукційний метод викладу правил граматики української мови, поєднання словесних та практичних методів при опануванні мови.

Внесок Омеляна Партицького у розвиток української мовознавчої науки й відбиток його у педагогічно-дидактичній науці слугує фундаментом сучасної лінгводидактики.

ВИСНОВКИ

Провівши дослідження граматичних праць з української мови як складників системи шкільної освіти Галичини II пол. XIX ст., ми можемо зробити такі висновки.

Друга половина XIX століття в Галичині була періодом національно-культурного відродження та зростання національної свідомості. В умовах підпорядкованості Австрійській імперії галицькі українці докладали чимало зусиль для збереження та розвитку своєї мови, культури та історії. Виникнення освітніх і культурних товариств, вихід періодичних видань, заснування українських шкіл та гімназій – усе це допомагало зміцнювати національну ідентичність та відновлювати зв'язок з власною культурною спадщиною.

В окреслений період відбувалися важливі зміни у соціально-культурному житті Галичини. Розвиток освіти та відкриття нових українських навчальних закладів, зокрема гімназій, університетів тощо, сприяли підвищенню авторитету української мови в освітніх та академічних колах. Літературні, музичні та художні об'єднання допомагали популяризації української культури та мови.

Шкільна освіта в Галичині у XIX столітті мала свої особливості, зокрема у мовному питанні. Педагоги відігравали важливу роль у поширенні української мови серед молодого покоління. Боротьба за право викладати в школах українською мовою була досить складною.

Аналіз граматичних праць II половини XIX століття свідчить про спроби стандартизації та нормалізації української мови. Граматики цього періоду представляли основні тенденції розвитку лінгвістичної науки.

Автори досліджених у роботі граматик – М. Осадца та О. Партицький, – займаючи активну громадянську позицію, водночас дбали про розвиток ефективного навчання у школах, зокрема про якісне й доступне вивчення української мови, осмислення учнями законів мови, особливостей її структури, основних правил граматики і правопису.

«Граматика руского языка» М. Осадци мала значний вплив на розвиток української літературної мови в Галичині. Автор демонстрував глибоке розуміння української мови та правильно описував її фонетичні та граматичні особливості попри те, що мова підручника мала певні риси книжної. Граматика складається з чотирьох частин, які охоплюють усі розділи мовознавства. Важливою є і передмова до праці, оскільки у ній М. Осадца детально розподілив теми (або параграфи), що їх повинні були вивчати діти у кожному з чотирьох гімназійних класів. Як свідчить передмова, учні, починаючи з першого класу, мали змогу засвоїти основні знання з усіх розділів української мови, а у старших класах – лише їх поглиблювати.

У «Граматичі руского языка» М. Осадци містяться загальні відомості про фонетичну систему української мови, автор розкриває відмінності у творенні голосних і приголосних звуків, їх класифікацію, порівнює особливості вимови у південно-західних та південно-східних діалектах, дає рекомендації і щодо правильної вимови й позначення на письмі окремих звуків. Також М. Осадца велику увагу приділяє історичним аспектам української мови, розповідаючи, зокрема, про історію створення кириличного алфавіту або про форми різних частин мови, притаманні старослов'янській або давньоукраїнській мовам.

Для М. Осадци було важливо, щоб учні отримували ґрунтовні знання передусім з тих тем, які стосуються іменних частин мови: іменника, прикметника, займенника та числівника – тому ці теми запропоновано для вивчення з першого гімназійного класу. Також автор дає загальні відомості про дієслово (часи, форми, способи і розряди дієслів), вивчення якого поглиблюється у старших класах.

Заслугою М. Осадци є і те, що викладаючи у своїй граматичі теми із синтаксису, він доклав зусиль до створення синтаксичної термінології.

М. Осадца окрему увагу у своїй граматичі присвятив правопису, зокрема сформулював вісім правил, які стосуються великої літери, а також визначив умови вживання розділових знаків.

Отже, «Граматика руского языка» М. Осадци стала важливим внеском як у розвиток і кодифікацію української мови в Галичині, так й у становлення методики викладання української мови.

О. Партицький, створюючи свій підручник (він наголошував, що саме підручник, а не наукову працю) «Граматика языка руского для ужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ», присвятив його передусім вчителям і використав у ньому усі найкращі методики і прийоми для більш ефективного засвоєння учнями знань з української мови.

Характерною особливістю граматики О. Партицького є те, що автор, викладаючи теми, застосовував метод індукції: спочатку подавав завдання з конкретним ілюстративним матеріалом, а після їх виконання робив висновки й узагальнення, формулював правила.

Як і граматика М. Осадци, підручник О. Партицького містить чотири розділи, у яких викладено інформацію про звуки, особливості їх вимови і класифікацію, про склади, про дев'ять частин мови та їх словозміну. Майже кожен тему у підручнику супроводжують різноманітні вправи як перед поясненням основного матеріалу, так і в кінці теми – для її закріплення. Як правило, О. Партицький подає завдання різних рівнів – від простих до більш складних.

Окрему увагу граматист приділив питанням правопису, розглядаючи позначення на письмі голосних і приголосних звуків. Також він подав дев'ять правил вживання великої літери, більшість з яких хоч і подібні до вміщених у граматиці М. Осадци, проте мають ширший ілюстративний матеріал та окремі примітки. Щодо вживання розділових знаків, то О. Партицький, окрім правил, подав і роз'яснення, для чого взагалі потрібні розділові знаки.

Отже, О. Партицький зробив чималий внесок у розвиток граматичної теорії. Його граматика визнана як важлива лінгвістична праця, що визначила деякі основні терміни та концепції, які залишаються актуальними й досі. Крім цього, «Граматика языка руского для ужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ» є важливим джерелом вивчення як історії української літературної

мови, так і методики її викладання і свідчить про ті великі зусилля, яких докладали педагоги другої половини XIX ст. задля поширення української мови серед галицької молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баїк Л. З історії розвитку української школи в Галичині (1869 – 1939) Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи. – К., 1991. – С. 5 – 18.
2. Баїк Л., Мітюров Б. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західно-українських землях в період панування Австро-Угорської монархії (лекції). – Дрогобич, 1965. – 59 с.
3. Бідер Г. Галицькі та буковинські граматики української мови (1850 – 1918) Українська мова. 2006, № 2. С. 15 – 29.
4. Боровецька І. Суспільно-політичні умови Галичини в ХІХ столітті: основні риси та розвиток національного руху. Галицька брама, 2019. С. 56–68.
5. Головин Б. Осадца Михайло Іванович. *Тернопільський енциклопедичний словник* : у 4 т. редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат Збруч, 2010. 198 с.
6. Горда О. Розвиток значення терміна *основа слова* в українських граматиках другої половини ХІХ ст. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. 2010, № 676. С. 87–92.
7. Горда О.М. Становлення та розвиток словотвірної термінології в Галицьких шкільних граматиках української мови (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філолог. наук*: Львів, 2016.
8. Граматика руского языка. Напис. М. Осадца. – Во Львовѣ, 1862. 256 с.
9. Граматика языка руского дл оужиткѣ въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ. /Напис. Ом. Партыцкій. Оу Львовѣ, 1873. 176 с.
10. Грицак Є. Українська літературна мова в Галичині в пол. ХІХ ст. : *Вибрані українознавчі праці*. Перемишль, 2002. 562 с.
11. Гурман В. М. Видавництва та друкована продукція для українських шкіл у Галичині: аналіз історії та особливостей. Книгознавство, 2018. С. 34–48

12. Ґрещук В. В. Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : *матеріали міжнародної наукової конференції* (Львів, 25–27 вересня 1996). Львів : Світ, 1998. С. 686–690.
13. Ґрещук В. Лексика української літературної мови Галичини середини ХІХ ст.: діалектне підґрунтя, запозичення, словотвір. *Słowo u słowian : Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego. Studia leksykalne*. Pod redakcją A. Budziak i W. Hojsak. Krakow, 2016. S. 195-209.
14. Ґрещук В. Українська мова в Галичині кін. ХVІІІ поч. ХІХ ст. *Українознавчі студії*. 1999. 264 с.
15. Ґрещук В., Ґрещук В. Проблеми української мови в науковому доробку й епістолярії Івана Вагилевича. Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчукові. *Ін-т укр. мови НАН України : упорядн. Г. В. Воронич, Н. В. Пуряєва*. Київ : КММ, 2017. С. 436–444.
16. Дович А. Галицьке шкільництво під національним оглядом. *Учительське слово*. – 1914. – Ч. 22. – С. 33–34.
17. Желехівський Є. у національно-культурному відродженні України В. Ґрещук, М. Лесюк, Л. Невідомська та ін. ; за заг. ред. В. Ґрещука. – Івано-Франківськ, 1999.
18. Іванова О. М. Освітня діяльність та роль вчителів в розвитку української мови в Галичині у ХІХ столітті. *Вісник української педагогічної академії*, 2010. № 2. С. 49–54.
19. Качмар О. Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Омеляна Партицького: *автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01*. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
20. Кольченко А. Іван Франко про стан освіти у Галичині в другій половині ХІХ ст. С. 258-260.
21. Котик-Чубінська М. Омелян Партицький (1840–1895) – народовець із 1860-х років Галичина: література і культурно-історичні основи. Дрогобич, 2022. Вип. 1. С. 146–166.

22. Кравченко І. Іван Франко: життя, діяльність та педагогічні погляди *Педагогічні науки*. 2014. № 60. С. 147–153.
23. Куций І. Концепція етногенезу слов'ян у науковій спадщині Омеляна Партицького. *Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 6–7. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011.
24. Лесюк М. Боротьба за українську літературну мову в Галичині (середина ХІХ ст.). *Вісник Харківського університету*. № 491. Серія : філологія. – Харків, 2000.
25. Лесюк М. Перші часописи Галичини про українську мову та національне відродження краю. *Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції*. Івано-Франківськ – Галич, 1998
26. Лесюк М. Формування української літературної мови в Галичині в умовах австрійського режиму. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. № 9, 2003.
27. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія. Івано-Франківськ: МістоНВ, 2014. 732 с.
28. Лозинський, М. Українська школа в Галичині. – Львів, 1912. – 325 с.
29. Ляшенко О. Рідкісні видання граматик української мови в зібранні університетської бібліотеки. *Вісник Одеського національного університету*, 2012. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Т. 17. Вип. 2(8). С. 73–85.
30. М. Осадца. URL:
[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%86%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_\(%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C\)#:~:text=%D0%9E%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%86%D0%B0%20%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%20%283%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B0%201836%2C%20%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%28%D0%B7%D0%B0%20%D1%96%D0%](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%86%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_(%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C)#:~:text=%D0%9E%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%86%D0%B0%20%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%20%283%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B0%201836%2C%20%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%28%D0%B7%D0%B0%20%D1%96%D0%)

BD%D1%88%D0%B8%D0%BC%D0%B8,1865%2C%20%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%29%20%E2%80%94%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%A3%D0%93%D0%9A%D0%A6%2C%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%2C%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%80. (Дата звернення: 06.11.2023).

31. Маланюк П.М. Освітні тенденції та виховні ідеали просвітницьких сподвижників Галичини. – Тернопіль, 2000. – 160 с.

32. Мацюк Г. Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини XIX ст.: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. філолог. наук*: Київ, 2002. 35 с.

33. Мацюк Г. Передумови граматичної кодифікації української літературної мови в Галичині (XIX ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія*. - Чернівці: Рута, 1999. - Вип.52-53. - С.112-118.

34. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство XIX ст.: нова методика дослідження. *Мовознавство: Доповіді на V Міжнародному конгресі україністів*. Чернівці, 2013. С. 48-57.

35. Мацюк Г. Вивчення граматичних джерел XIX ст. у контексті сучасної мовознавчої парадигми. *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту*. Донецьк, 2004. С. 230–234.

36. Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. — Львів : Центр гуманітарних досліджень; Київ : Смолоскип, 2011.

37. Огляд шкільництва. Шкільництво на українських землях під Польщею. *Учитель*. – 1923. – 23 вересня. – С. 12–13.

38. Омелян Партицький як дослідник германських впливів на києворуський епос. URL : <https://kostyantyn1979.livejournal.com/60731.html> (Дата звернення: 06.11.2023).

39. Омелян Партицький. URL : http://ni.biz.ua/12/12_3/12_35623_zhurnal-zorya-istoriya-zasnuvannya-redaktorska-politika-rol-Ivana-franka-u-rozvitku-zhurnalu-zorya.html (Дата звернення: 06.11.2023).
40. Осадца Марта. Михайло Осадца – рушій української мови. URL: <https://svoboda-news.com/svwp/%d0%bc%d0%b8%d1%85%d0%b0%d0%b9%d0%bb%d0%be-%d0%be%d1%81%d0%b0%d0%b4%d1%86%d0%b0-%d1%80%d1%83%d1%88%d1%96%d0%b9-%d1%83%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%be%d1%97-%d0%bc/>
41. Павлюк Р. Мовне питання в галицьких гімназіях XIX століття. *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія Філологічна, 2008. № 20. С. 113–125.
42. Паперна Г. О. Іван Франко про народну освіту. Львів: Вільна Україна, 1946. 61 с.
43. Пастушенко О. Омелян Партицький – автор українських підручників для галицького шкільництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка, 2004. Вип. 6. С. 144–148.
44. Пилипович Г. С. Педагогічна діяльність Омеляна Партицького та її вплив на українську мову в Галичині. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 2020. С. 112–124.
45. Поляк І. В. Роль М. Осадца у вивченні граматики та лексики української мови. *Історія та культура Галичини*, 2014, № 7, С. 89–102.
46. Рибак Р. І. Українські гімназії Галичини у XIX столітті: роль у збереженні та розвитку української мови. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна, 2019. С. 89–100.
47. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. – 2-ге вид. – *Київ-Ляйпціг : Українська накладня*, 1919. 584 с.

48. Слюсаренко Н. Розвиток ідеї жіночої освіти в другій половині XIX століття. *Педагогічні науки*. – 2003. – В. 34. С. 58-63.
49. Соломчук Л. В. Омелян Партицький як діяч мовно-освітнього руху в Галичині. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Філологічна, 2009, № 18, С. 94–105.
50. Стинська В.В. Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. – 205 с.
51. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939). – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
52. Франко І. Національна ідея і мовна політика в Галичині XIX століття. *Історія України*, 1999. С. 65–77.
53. Франко І. Поляки і русини. *Зібрання творів у 50-ти т. Київ: Наук. думка*, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 317–330.
54. Франко І. Я. Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах. *Зібрання творів у 50-ти т. Київ: Наук. думка*, 1980. Т. 26, С. 322–326.
55. Франко І. Я. Наші народні школи і їх потреби. *Зібрання творів у 50-ти т. Київ: Наук. думка*, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 108–116.
56. Чернобров Ю. Українська синтаксична термінологія в західноукраїнських граматиках другої половини XIX – поч. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2011. Вип.28. С. 486–489.
57. Шевчук О. П. Галицькі гімназії та школи в контексті розвитку української мови. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Філологія, 2019. С. 112–124.
58. Яворська С. Становлення і розвиток методики навчання української мови як науки (XVI–XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. пед. наук: Київ, 2005. 40 с.
59. Яремко М. І. Жіночі гімназії в контексті розвитку української мови та освіти в Галичині. *Гендерні дослідження*, 2014. С. 112–124.